

84(2=632.1)/6
УД 624

1601-4

Ш 624

ТАНЫСПАЙ
ШИНЖИН

ЖАСҚЫ
ЧЕЧЕКТЕРДИҢ
ТАНДАҒЫ

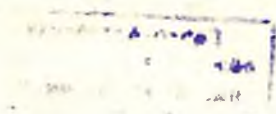
1990

Таныспай Шинжин

ЈАСКЫ ЧЕЧЕКТЕРДИН ТАНДАГЫ

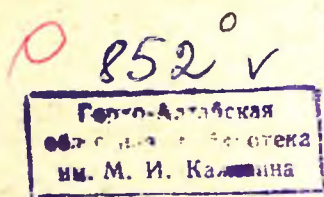

Алтайдын бичик чыгарузынын
Туулу Алтайдагы бөлүги 1990

84 (2: Алт) - 4

С (Алт.)

Ш 624

Шинжин Т. Б.

Ш 624 Заря весенних цветов: Рассказы, сказки. — Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1990. — 112 с.

Туулу Алтайдын жаан-яш кычыраачылары Таныспай Шинжинди «Ырыс эжелген ижемжи», «Кырлык суулардын кожондоры» ла оног до өскө бичиктери ажыра жакшы билер. Бойынын жагы бу жуунтызына бичичи бүгүңги алтай журттардагы иит үйенин жадын-жүрүмин көргүскен кыска куучындарын кийдирген. Автор олоордын жан-кылыгын ла жадын-жүрүмге, ишке аңылу көрүжин чүмдемел ажыра журап көргүзет.

Слердин алдаарда жагы бичик.

Ш 4702070100—009
М 138 (03) 90 68—90

JSBN 5-7405-0497-X

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1990

КУУЧЫНДАР

УУЛЧАКТЫҢ ПӨТҮК АТТУ ЖОРЫКТАГАНЫ

(Фантазиялу куучын)

Мен кызыл жалаалу пөтүккө согушканым мындый.

Күн бийик чагкыр кырлардан жаңы ла чыккан. Такаалардын потпужын ачарымда ла, оло адылып ла чыккылаган. Айылдын эжиги ле жаар сундылар. Мойындарын чөйгилеп алып. Канаттарыла талбас эдип, учарга болалбай. Мантаарга ла күлүктөр ине.

Мен сорлу буудайдаг быдырада чачып бердим. Лигилезин. Кайда барзын, санаалары чыкканча жерди чокый ла бербей.

Көрзөм, тойгылабаган ошкош. База ла бир эмеш чачып бердим. Лигилеп турганы коркышту. Кече эгирден бери торологылап калганы жарт.

— Сен, Жонот, билериг бе, бисте кандый күлүк бар? — деп, айылдажымнан сурадым. Онөтийин, соныркаар болор бо деп.

— Ол кем? — деп, Жонот жилбиркеп чыкты. Мен чала айтпай турдым. База катап сураарына иженип. Жоноттын көстөрининг чокторы суркурап, мени ширтей берди.

— Канай билбей турун? — деп, удура Жоноттон сурадым. — Оны билбес сен кайткан?

— Је айтсан, Сыгыр. Мен билбей турум.

— Балдарлу боро-чоокыр такаа... — Унимди жабызадып, такпаанан айттым.

Јонот десе, кижн керегинде деп бодогон.

— Фи-а! Балдарлу такаа?.. Ол канайып күлүк боло берди.

— Бот... Ук. Такааларды азырап койоло, айылдын иргезинде отурзам, азатпайларын ээчидип алып, жыраалардын ортозынан боро-чоокыр чыкты ла. Азатпайлары, он эки кире немелер, кол-буттарына оролгылап, кыймыражып, кожо ло келееткиледн. «Јип-јип-јип!» — деп кыйгырала, байа ла сорлу буудайдан чачып бердим. Боро-чоокыр балдарын, кожо до болзо, кычырып, буудайды чокып, јий ле берди. Азатпайлары, кичинек те болзо, кожо ло јигилейт. Бир ле көрзөм, күлүк-пөтүк жүгүргенче ле келди. «Коть-котъ-ко-отъ! Коть-котъ-ко-отъ!» деп, жаңы ла јара ажанып алган такааларын кычыра берди. Бойы јип јада ла бербей. А боро-чоокыр такаа курсакты коптолоп, пөтүкти сүрүп болбой турды. Санандым: «Эх сени, пөтүкти!».

Мында куучынымды токтодып ийдим. Јонот јилбиркеп угуп турганын билерге. Анан ары айтпазымда, айылдажым узак чыдашпады:

— Сыгыр, анан ары нени эттинг?

— Анан ары?.. Анан ары... А... мен балдары көп боро-чоокыр такаага килеп, пөтүкти сүрер деп санандым. Ого коштой јуңы түшпеген азатпайларды чокып турар. Килемјн јок неме... Такаалар онын кыйгызына ойто ло келбей кайтсын. Пөтүк тен, јележи јайылып, јүс јок неме, балдарлу чоокыр такаага төккөн буудайды јин ле јат, јин ле јат. Бу ла тушта мен пөтүктинг үстине ле бардым. Күлүк «Кот-котъ-ко-отъ!» деген бойынча, туура калыды. Је балдарлу такаа туура калыйла, мени, сүрүшкенче келип, эки катап теен алган туру. Балдарын коптолоп. Сол јанымнан база та не де чыт этти. Ме, бу пөтүк эмтир. Төңмөгиме эки-үч катап бир ле уунда курч тырмактарыла теен ийген туру.

Мында мен куучынды токтодып, Јонот јаар көрзөм, ол јалмажын сыйманып отуру.

— Сеге не, ачу боло берди бе? — кайкап сурадым.

— Јок... та не де чым этти ошкош — Јонот кемзине, колын јалмажынан ырадып ийди.

Јонот соныркап турган учун, анаң ары айттым:

— Чоокыр такаага ачынзам да, је пөтүктинг кийинен сүрүштим. Тегин јерге тепкени учун тудуп алала, чыбыктайла, божодып ийерге санангам.

Јаба једеле, бектеп тудала, эки катап жележине черттим. Пөтүк калактап ла турды. Такаалар баштарын өрө көдүрип, калактажып турдылар. Өлгөнниң ортозына туур ак такаа «как, как, ка-ак!» ла дийт. Таскактын ичине тууйтан эки кара такаа баштарын өрө көдүрип, калакташ јанынан ак такаадан артпайт. Потпушка тууйтан эки сары такаа ла бир ак такаа чалкандардын јаказында калактажат. Је пөтүк күлүк мениң бек колымда. Калактаганча ла.

Тыкыра базып, мойнынан талдап, үч-төрт кызыл јун јула тартып алдым. Кармак түктеерге тен табылбас. Оноң мен күлүкти...

— Божодып ийдиг бе? — Јонот, байаа бойынча маказырап, угуп отурган најы, керек мында ла божоды деп бододы ошкош. Је мен куучынды божодор күүним јок болды. Јонотко сегис ле јаш. Менең ол, јаан ла болзо, үч ай кирези кичинек.

— Јок, божотпогом... А билеринг бе, Јонот, мен пөтүкпе нени эткем?

— Јок. Билбезим — уулчак кайкайт.

— Мен, билер болзон, пөтүкти үйгендейле, аттың чакызына экелип буулап, адамның ээриле ээртегем.

— Чын ба? — Јонот тизе бажына тур чыкты. — Канайып? Аданның ээри јаан ине. Пөтүк ого балбарылып калар болбой.

— Болбой, болбой. Не балбарылар деер! Бистинг пөтүкти сен ол тушта көргөн болзонг... Оның јааны чек ле бозу ошкош... Торбоктый.

— Бу ла жүрген кызыл пөтүк пе? — такааларла кожо жүрген пөтүкти көрүп, Јонот кайкап чыкты.

— Айса — дедим. — Ол ло.

— Бүтпей јадым... Андый неме болбой јат.

— Бүтпей турган болзонг, бойында. Је ол тушта бистинг пөтүктинг јааны торбоктый болгон.

— Је, анаң ары не болды, Сыгыр?

— Анаң ары... Пөтүкти ээртейле, минген болзо, коркышту туйлаган. Мени чачарга кичеенген. Тен өрө учуп чыгып, ойто јерге отура түжүп турар. Чеденди ажыра калыган. Тискинди салбай ла турдым. Мени

кайдан жыксын: мен бек отургам да. Туйлап туруп жалаңга чыккан. Туйлап турарда, жүк арайдан түжеле, ээр-токымнын алдынан эки канадын чыгарып ийдим. Анан артык туйлазын деп. Учуп туруп. Мине ле сокком, пөтүк туйлады ла. Ме, канадыла талбып, эки будымды капталга жаба согуп турат. Бир ле көрзөм, эки-үч ле калыган бойынча, пөтүк мынаар бу тууга учуп чыкты. Күлүктинг оозын бир де бош салбадым.

— Но-о... — деп, Жонот кайкап калды. — Андый неме болор бо? — кыр жаар көрди. — Бу ла тууга чыкты ба?

— Болбой а, — дедим. — Ук ла, оног ары... Бот бу туудан. Чурайлап турала, арыган ошкош, токтой түжерде, мен оны бир тытка буулап салала, аркада тузактарымды көрүп, једип келгем, пөтүк токтодын-бай ла туру. Тал-түш једип келди. Эмди пөтүк эдейин дезе, оозы үйгендү. Сулукты алып ийеле, салдырганы эмеш божодып ийзем, күлүк «Ку-кар-ре-куу! Ө-ө-ө-öö!» — деп, үч тарыйын эдип ийди.

— Сен тузактарды неге тургузып турган? — нөкөрим куучынымды үзе сокты.

— Эликке... Сыгынга... Айуга — дедим.

— Сыгынга, айуга? — Жонот кайкады. — Канайып? Олор база тузакка кирип јат па?

— Кирбей!.. Куучынымды үспей, уксаң — дедим. Жонот эки колын карчый-терчий тудуп, алакандарын колтыгынын алдына сугуп алды.

Јөткүрип ийеле, оног ары куучындадым:

— Пөтүк эдип ле ийерде, ончо ло туулардын ары жанынан пөтүктердин үндери үн алышты. Бу туулардын ары жанында јурттар көп эмтир... Пөтүкти сулуктап, салдырганы бектеп тартала, оны мине ле соктым. Туйлап турала, база ла кейге учуп чыкты... Өзөк жаар бийиктең көрзөм, бир јурт туру... Э-э, бастыра улус өлөң ижинде. Школдын да балдары. Бу ла бистинг уучактар атту бугул тарткылап јат... Кызычактардан бери өлөң ижинде.

Мен оног ары учурттым. База ла бир јурт көрүнди. Јуртта каа-јаа ла карган-тиженг улус көрүнөт...

— Артканы кайда? — Жонот кайкап чыкты.

— Артканы, Жонот, — деп айт жадым, — ончозы база ла өлөң ижинде. Кобылар сайын... Оок, бу ла бистинг уулчактар бугул тарткылап јат. Атту. Јарыш-

кылап иштегилейт. Бир суунын жарадында пионерлердин лагери бар эмтир. Балдар анда жадып, амырап турган. Лагерьдин жанында жаан жалан. Анда картошко, свекла, морковь, капуста өзүп турган болтыр. Ол ло лагерьде балдардын ижи... Бир көрзөн, иштегилеп жат. Картошко одогылап, уйазын жаандадып. Бир көрзөг, эжингилеп, күнге күйгүлөп жат. База бир көрзөн, мячик, волейбол ойногылап, маргыжып жат. Качылары кожо. Көрдин бе, Жонот, кандый жерлер бар. Балдар канайда иштеп, колхозко болушкылап турган. Лагерьлү. А бистин колхозтын школында лагерь жок. Кө-өп балдар нени де этпей баскылап, тегин-калас жүргүлөп жат.

— Же оного ары барбадын ба? — Жонот база ла жилбиркеп жат. — Өскө жерлер көрүлбеди бе?

— Пётүк, коркышту неме, оного ары учуп жат. Тен булутка табарар болзоос, булуттар ооктолып, кейде жер сайын таркай берер. Бир кезек булутты бис анайда жоголтып салганыс... Пётүкле экү. Оного өскө ол булуттар биригип, көптөп жааназа, жааш жаар эди. Колхозтор өлгөн эдип болбос. Айас күндөр жакшы ине. Бистин де колхозко айас күндөр керек.

— Э-э, Сыгыр, акам айткан: жааш жааган болзо, амыраар эдис деп — Жонот чыдашпай, айда салды. — Акам да бугул тартып жат. Таннанг ала энгирге жетире өлгөн тартат.OGO амыраарга база керек. Сууга эжинер, күнге күйер. Мячик ойноор. Оного бугул тартар... Анайда иштеер керек... Бис те экү иштебей жадыс. Жалкулар.

— А бистин школдын иштейтен лагери бар болзо, бис те иштеер эдис дезенг, Сыгыр? — Жонот актанарга жат.

— Айса — дедим. — Картошко одоп, жапкалаар эдис. Өлгөн чабар эдис.

— Жо-ок, өлгөн чаап болбозыс.

— Ненинг учун? — кайкай бердим.

— Бис кичинек.

— А-а, же онызы ондый ла. Оного ары не бол жат, ук ла, Жонот. ...Оного ары, ак булуттарды чарчада табарып барар болзо, база ла бир колхоз көрүнип жат. Э-э, улус база ла иште. Же мында, билеринг бе, өлгөнди машина чаап жат. Оного экинчи машина, ангылу немелер оны бойы ла жууп, бугулдап жат. Бугулы жаан эмес. Же бир жүк бар. Экче бугул. Эмикле чарыптай тартып,

буулап кой жат. Учинчи машина тартып жат. Байаа экче бугулдарды кандый да жазалду «Беларус» трактор жерден ол жазалдыла ла алып, машинага чек коштоп жат. Анда бир ле эр кижиге туруп жат. «Беларустын» тракторизин командовать эдип жат: көдүргөн өлөңдиге бого сал, бого сал деп. Көрдинге бе. А өлөңдиге обоого тартып экелзе, мында улус база ас. База ла трактор обоолоп жат. Андый шайраштар. Оныла тартып экелген белен бугулды, обоонунг үстине чыгарып жат. Анда эки бе, бир бе эр кижиге. База ла айт жат: бого сал, бого сал деп. Бойы жанду ла жакшы салып, түзедип жат... Көрдинге бе, Жонот, кандый колхозтор бар. А бистийи... Көп лө сабазын кызыл колло эдип жат.

Көр. Бугул тарт жадыс па? Волокушкалу аттар бир канча. Өлөң тартып турган уулчактар да ас. Кезик бригадаларда жаан да улус бугул тартып жат. Волокушкага эки кижиге өлөң айрууштап салар, бир кижиге тырмуушту. Олордын кийнинген оодыгын жууп жат. Обоодо төрт-беш талдама эрлер. Өлөң обоолоп жат... Улус чек жедишпес.

— Онон ары кайда бар жүрдинге, нени көрдинге?

Айдар ла эдим. Же куучынды кыскартарга келижип жат. Не дезе, такаалардын кезиге потпуштап калактап чыгып жат. Кезиге өлөңниге ортозынанг. Туугылап салган. Эмди олордын жымырткаларын жуур керек.

— Ананг ары, Жонот, мындый да неме көрдим. Пөтүк адым барып ла жат. Көк теңериле. Айлым жаар бурызам, болбойт. Же, эмеш жорыктап ийерге санандым. Булуттарга көмүлүп, согулып турала, көрзөм, база ла бир колхозтын жери көрүнди. «Акыр, мында улус нени эдип жат?» — деп сананала, төмөн көрдим. Көрзөм, улус тал-түште, ажангылайла, телевизор көрүп жат. Ондү телевизор! Телевизорды тыттынг будагына илип койгон.

— А нени көргүзүп жат? — Жонот жилбиркеп жат.

— Нени бе?.. Марс деп жылдысты. Совет Союзтын ла Американын космонавттары Марска ууланып, ого түжерге санангылаган. Же жолдо жаан буудактарга туштап, оны женгилеп турганын көргүлөп жат.

— Кандый буудактар?.. Оны айтсанг.

— Буудактар кө-өп... Же озо ло баштап бистинг ле Американын керептерине өскө жылдыстарданг келген санг башка керептер табарып жат. Эки кереп олордонг

коруланып, согужа-согужа, Марска жууктап баратканын көргүзүп жат. Өскө жылдыс-планетанын улузы бистин жердин улузын Марска божотпоско жат ине. Олор кандый да чокло керептерди адып жат. Же болалбай жат. Канча кире керептерди, мынанг озо Марска бар жадарда, олор ооткон деп. Көп, көп. Бот, эмди болалбай жат. Не дезе бистин керептер неден де бек. Күннин чогыла коруланып жат. Өскө планета-жылдыстардын керептери аңылу табышла туй чаап жат. Бот, билер болзон кандый, Жонот. Онон бистин жерден учуп чыгып жаткан керептерди көргөн болзон, ума жок. Олор ончозы Совет Союзка ла Америкага Марска жетсин деп болулып жат.

— А кемдердин керептери? — Жонот тын жылбиркеп чыкты.

— Кайдан ла... жерлерден учуп чыккан керептер өскө жылдыс-планеталардан келген жуучыл керептерге бир де баш бербей, кайра сүрүп эмезе оодо чаап жат. А бистин керептер курчуданг чыгып, Марска там ла жууктап баратканын иле көргүзүп жат.

— Бот кандый жакшы — Жонот айдып жат. — А бистин жерде кобы-жиктерде телевизор көргүзерден болгой, бу журттанг ыраак жок уй саар фермада да телевизор жок дезенг, Сыгыр.

— Эйе -- дедим. — Бистин улуста жалку көп. Онын учун андый... Онон ол улус телевизорды көрүп божойло, ишке чыгарда, мен пөтүкти айлым жаар бурып ийдим. А жаып келеткенин пөтүк билер. Санаа жок келип жат.

— Ол ло бо? — Жонот, санаамда, база ла куучын угар күүндү. Байла, жараган.

— Эмди, калганчы керек — деп баштадым. — Жапып келетсем, бир жерде улус, иштин кийпинде, футбол ойноп жат. Бир командада эр улус, бирүзинде — үй улус. О-о, үй улус эр улустын воротазына үч катап мячикти кийдирген. Эр улус бирүди ле. Көрдиг бе кандый. Бот андый солундар, Жонот.

— Бисте андый солундар качан болгой не? — Жонот, үшкүрип ийеле, айтты. — Жагыс ла мында жуукта Мышкайак жаана бойынын балдарынын балдарыла футбол ойногон.

— Канайып? — кайкай бердим. — Андый табышты кемнен де укпагам. Же айт ла, Жонот.

— Мышкайак карганак воротага турган. Укту эки өдүгүн ворота эдип салган. Буттары ары-ык. Жодолоры чичке-е. А эки уул ла бир кызыкчак футбол сүргөн. Карганактын воротагына кийдирип болбогондор. Жик-пезиле тозуп ал турган. Бир ле катап божоткон. Мячик жерле учуп келеле, талтайа тееп алган буттарынын ортозынан өдө конгон... Бот, ол ло.

— Же бистинг колхозто андый керек, айса, удабас болор — деп, уулчактын айтканына жөмөштим... — Онон пөтүк адым ол ло учканча келеле, бу ла чакыга тура түшкен. Ээрин алала, божодып ийгем. Эм анан бери меге табарбай жат. Жобожыган. Такаалардын жанында ла жүрет.

— А жуңыла кармак түктебедин бе? — кенетийин Жонот сурады.

— Түктейле, көп катап кармактагам. Балыктар сүрекей соныркап тиштегилеп жат. Кармакка түк керек болзо, менен ал. Артыгынча берейин.

— Жок, бистинг бойыста кызыл пөтүк бар — деп, уулчак айтты.

— Бот ол ло, Жонот. Пөтүкле онойдо согужала, ого отуруп, жорыктап, нени көргөнимди сеге төгүни жок куучындап бердим.

— Кандый кайкамчылу куучын! — деп, Жонот, отурган жеринен өрө туруп, айтты.

— Төгүн деп турган болзон, пөтүгинди минеле, менин ол жүргөн жерлеримле жорыктазан. Ончозын көрүп аларын. Ол тушта төгүндү куучын деп айтпас эдин — дедим.

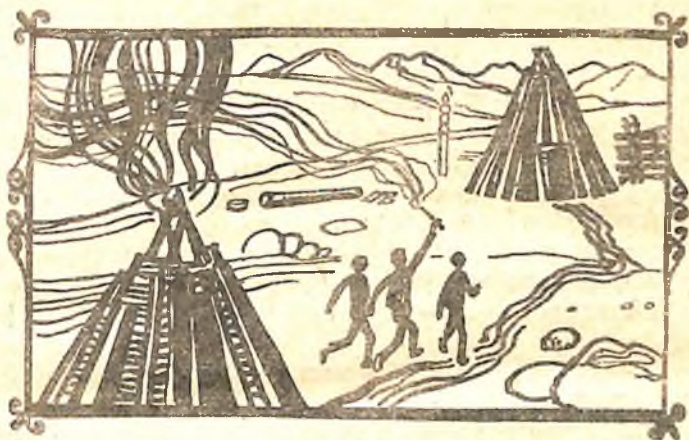
Жонот капшай ла айлы жаар ууланды: акыр, бу Сыгырды көп укпас деп сананды ошкош. Кыска көлөт көзи кийнинен ле салды. Күн сүрекей айас. Бийикте чалып турды.

Пөтүк такааларла кожо жемзеп, нени-нени таап алза, «коть-коть-ко-оты!» деп арткандарын кычырат.

Боро-чоокыр такаа азатпайларын ээчиткенче ле. Бирде көрзөн өтөктө эшкинденип жадар, бирде дезе чеденнинг көлөткөзінде балдарыла кожо жемзеп жүрет.

Күн ашса, оларды база катап азырап салар керек.

1988 j.

ҮЧҮӨГӨН ОТ

Эки айылдаш жаткылаган. Айылдарынын ортозы ыраак жок. Уч жүс метрден ашпас.

Бир айылдашта эки уул. Жааны — Сарытан, кичинеги — Кара. Бирүзінде жаңыс — Моко.

— Отты өчүрбегер. Эңирде, иштен келзеес, түрген казан азарга белен болзын. Уктаар ба?

— Эйе, уктыбыс! — акалу-ийнилү үн алышты.

Эне-адазы ишке жүргүлей берди. Күн өксөп, там ла бийиктейт. Эртең турагы өлөңдөги чалын күннинг чогына мызылдап турала, жоголып калды.

Жаан удабай олорго айылдаш нөкөри Моко келди.

— Жилектеп барактар! — деп, Мокого нөкөрлөри айтты.

— Жок, энем ле адам от өчүрбезин деп жакыган. Кайдаар да барбазым. Оноң башка от өчүп калар — Моко айылдаштарына жартады.

— Ээ, бисти отты өчүрбезин деп эне-адабыс база жакыгандар — Сарытан айтты.

Бир ле өмөш өйгө жилектеер болуп жөптөшти.

Моко айлына жанып, түүс алаачы болды. Эки карындаш эжикти сомоктойло, чеденге чыгып, нөкөрин сакыгылады. Күн кейди там ла жылыдып, өрө бийиктейт.

Анча-мынча өйдиг бажында Моко, колында жаан эмес түүстү, једе конды. Эки карындаш, боро кушкаштар чылап, чеденнен јер јаар калып ийдилер.

Тыг ла удабаска јөптөшкөн. Меестинг эдегинде јиилектү јер табала, удагылап турганын сеспегендер.

Моко, эне-адазынын јангыс уулы, озо баштап түүсти толтырарга чырмайт. Эки карындаш дезе јиилектерди оосторына элестелтет.

Моко бир ле көрзө, түүзи толуп калтыр. Онон бир эмеш оозына салып јиди.

— Јанактар! — деп айтканын нөкөрлөри јангы уктылар.

— Бистинг түүстер толбогон, — эки карындаш бир үнле айдышты.

«Эмди, озор түүстерин толтырганча, база бир эмеш јип алзам јакшы» — деп, Моко ичинде сананды.

Јиилектер — кып-кызыл. Чек ле кижининг айрылар күүни јок. Тату да, јулукту да. Бери јанындагызын терип, алып јатсан, анан ары анан көп, анан јаан. Терип, түүске салбай, үзүп, ооско чачпай. Јыды да јараш. «Мени үзигер! Мени алыгар!» — деп, кажызы ла кыйгырыжып тургандый.

Акалу-ийиндүнинг, Сарытан ла Каранын, түүстери Моконын түүзинен јаан эмес. Моко көрүп турза, озор экү түүстерин толтырып болгылабайт. Уулчак топ-толо јиилектү түүзин јерге јазап тургузала, нөкөрлөрине јиилек теришти. Түүстери ылтамча чала толбой турганы база јарт: Моко до болушса, уулар оосторына көп салгылайт.

Моко озо баштап уулчактардын јаанына јиилек терипкен. Онын түүзи толордо ло, Карага јуушкан. Моконын болужынанг түүстер, мактанган чылап, јаан-јаан кызыл јиилектерле толуп ла чыкпайзын.

Ончолоры, түүстери толо јиилектү, айылдары јаар ууландылар.

Күн, уулчактарды көрүп, озордын терип алган јиилектерине сүүнгендий, там ла изиде чалыйт. Байа эртен тура агаштардын узун көлөткөлөри, күн бийиктеген сайын, кыскарып турат. Куштардын үни үзүги јок јангыланат. Кайдан ла јангылаиып, ыраакка јарт угулат.

— Э-э, Моко, эмеш амырап алактар — деп, Сары-

тан айтты. — Серүүнге. Айылга тон өткүрө не бачым-даар.

— Чын да — деп, кичүзи жөпсинген турды. — Айлыбыс кайда барар бу. Бистий эмес, анар ла база беретен.

Моко эрмек айтпай, ончозынан озо отура түшти. Тер магдайынан жаакты төмөн агат. Көстөр кезикте терден улам чым эдип ачий берет. Карындаштар да колдорунын карызыла магдайларын чийе тартып арчыгылайт.

— Төгүндежип ойноктор! — деп, эки карындаштын бирүзи айда салды. Уни кейге сыг эдип жагыланып калды.

— Канайып төгүндежип? — Моко оңдобооды.

— Төгүндеп билбезин бе? — эки карындаш үн алышты.

— Жок... Кемди төгүндеер? — Моко јилбиркеди.

— Кемди-кемди! — јаан уулчак Моконы өткөнип, оны өнөтийин билбеечи болуп турган деп сананат.

Кара энчикпеди:

— Вот, Моко, бу ла мен, Кара, Сарытаннан озо чыккам. Је ончо улус мени кичинек деп айдып јат.

— Канайып сен менен јаан боло бердин? — деп, Сарытан кайкап чыкты. — Мен сенен эки јашка јаан.

— Төгүндежип ойноор болдыс не! — Кара, аказын токынадарга, Мокого јуук отуруп, такпаа айтты.

— А-а, чындап, — Сарытан јөпсинди. — Ундып ийтирим. Је, база ла төгүнде.

— Мени не Кара деп адаган десе, түнде чыккам — Кара анаг ары салды. — Онын учун мен Сарытаннан јаан.

— А мен ненин учун сенен кичинек? — аказы сөс-кө кирижерге бачымдап, сурайт.

Кара, ус сабарын өрө көдүрүп, айтты:

— Сен эртен тура чыккан. Күн жагы ла кырдан чыгарда. Онын учун улус сени Сарытан деп адаган.

— Онызы чын — Сарытан јөпсинди. — Чын.

Кара куучын ортодо түүзинен јиилекти бирден алып, оозы јаар чачып, кейигип ле турды.

— Је эмди сен төгүнде — деп, Кара Сарытан аказына баштанды.

Сарытан, Карадан көрүшкен чилеп, түүзинен јиилекти ала койып, оозы јаар чачып, тенгери дөбн

көрди. Канайда төгүндеерин сананат ошкош. Кайтса да, ол Каранан жаан. Эки жашка. Сегистү. Карага жүк ле алты жаш. Же кандый да болзо, Сарытан жаан болгону чокымдаарга сананды.

— Э-э, Кара, мен чыгарымда, чын, сары танга чыккам. Көрзөм, жанымда жагыс ла энем отурган. Өскө кем де жок.

— Адам кайда? — Кара энчикпеди.

— Кижинезинен чыгып турза, адазы жок бол жат. Андай бер турган... Сенин тен жыдын да жок болгон.

Каранын чырайы соой түшти: кабактары жуура эди, түүле берди.

— Онон, эки жылдын бажында, түнде сен чыккан. Түн карануй болгон. Сени улус жүк ле арайдаг от жарыдып туруп тапкан. Кап-кара болгон. Түн ошкош.

— Адам болгон бо? — Кара жилбиркеди.

— Жок болгон. Айттым не, кижинезинен чыкса, адазы үйдө жок болуп турган деп. Ол андаг барган ошкош эди. Улус сени жүк арайдаг от жарыдып таап алала, онон Кара деп адаган. Онын учун сен менен кичинек.

Кара унчукпайт. Аказынын жаан болгону жартала берди ошкош. «Же, жаан болгой ло» — деп сананды.

— А сен не деп төгүндеерин, Моко? — Сарытан ого баштанды. — Эмди сен айт.

Моко байа бойынча кыймык этпей, ууларды угуп отурган. Эмди ого төгүндеер керек. Же канайып? Нени? Чек билбей отурды. Байа бойынча сананган ла болгон. Же бажына не де келбей турды.

Күн там ла бийиктейт. Агаштын көлөткөзи база бир эмеш кыскарала, уулчактардын отурган жеринен тууралай бертир.

Кенетийн Моко, жаанынын куучынын эске алып, айтты:

— Суу озо бүткен бе, жер озо бүткен бе?

— Жер озо — Сарытан озолды.

Кара, оозына эки жилекти чачып ийеле, таптанып, учында билеркеди:

— Жер эмей база. Суу жерден чыгып жат. Жер эмес болзо, суу кайдан келген эди.

— Чын, чын — Сарытан жөмөшти. — Суулар бийик кырлардан түжүп жат. Кырлар эмес болзо, олар кайдан агатан. Жер озо бүткен.

— Чын ба, Моко? — Кара жилбиркеди.

Моко жөпсинбеди:

— Жок, төгүн.

Моко Сарытангла жажыт. Керек десе үч күнге жаан. Эне-адазынан угуп турбай. Ол жанынан байа айдарга сананган. Же куучынды узатпаска болуп, унчукпаган.

— Озо баштап суу бүткен — Моко карган жааназынын куучынын эске алды. — Жер деп неме жок болгон. Онон десе Эрлик, тенгистин түбине түжеле, жер таап, оозына суккан. Жажырып. Колго алганын десе суунын үстине чыгала, чачарда, жер бүткен. Онон Эрлик деп неме оозындагы тобракты быкырдан, кырлар бүткен. Бу керек чын болгон.

Сарытан ла Кара мындый куучынды уккулабаган. Олордо жаана жок, Мокодо десе бар. Карыганы сүрөкей. Же Сарытаннын санаазыла карган улус бичикчи эмес. Олор нени де билбес.

— Жаанан сени төгүндеген жүрбей. Озогы кижин, бичикчи эмес, нени билер ол.

— Ол ада-энемнен озо чыккан. Нени ле билер. — Моко арт калбады. — Ол көп-көп билер. Мен ого бүдүп жадым.

— Сен база сүмелү ле. — Кара айтты. — Эрлик бар деп айт жадын. Ол не андый? Билерин бе? Жок. Кайтса да, жер озо бүткен. Бир ле уунда эки төгүн айттын.

— Чын да, Эрлик деп не ол? — Сарытан ийнин ээчий сурады.

— Мен слер чилеп төгүн неме айтпай жадым — Моко чын айтканын чокымдаарга сананды. — Эрлик, ол жер алдынын кудайы. Кара санаалу. Көрмөстөрдин жааны. Бот ол жерди бүдүргөн.

— Э-э, экинчи класска көчкөн айла, — Сарытан Моконун кижиге бодобоско сананды. — Ого коштой каргандардын кей-чөрчөгине бүдүп жат, оны чынга бодоп айт жат, озогы улус нени билер деп. Жаанан сени төгүндеген. Чөрчөклө.

— Жок, жаанам чын айткан. Ада-энем ого бүдүп жат.

— Сенин ада-энемнени нени де билбес. Олор колхозто члендердин уйларын кабырып турган улус нени билер. А бистин эне-адабыс бичикчи. Энем бухгалтер, адам бригадир. — Кара аказынан артпаска сананды.

— Бүтпей турган болзоор, жаанамнан сурагар — Моко учында айтты. — Же суу ончозынан озо бүткен.

Уулчактар блашпай бардылар. Олордын санаазы-

ла Моконун да айтканы чын эмес. Төгүн. Же өрө туруп, жанар алдында, Сарытан айтты:

— Жаан улустан сурап угар керек.

Уулчактар, күн тал-түштен эмеш кыйарда, айылдарына келгиледи. Олор озо баштап Сарытан эшке кирген. Акалу-ийиндү, келген ле бойынча, чегендү күпке кадала бергиледи. Күптин тыштында кара бајырт чымыл жангыс ла «шуу» эдижип, јер сайын учтылар. Уулдардын суузагандары сүрекей.

Моко чеген ичпеди. Күүн булгалар деп. Не дезе, көп јиилек јиген. Бу ла күндерде көп јиилек јийле, чеген ичип, күүни булгалып, оорый да берген эмей.

— Э-э, от өчүп калган — деп, Сарытан оттын турундарын көрүп, комыдады. — Эм не болор. Эңирде энем адылатан эмтир.

Кара оттын күлине ус сабарын тудуп көрди:

— Јылу ла эмтир.

Сарытан соок суудан күлге уруп ийерде, күл, бурт эдип, өрө көдүрилди.

— Изү ле турбай. — Онон ол күлди булгап көрзө, костон не де артпайтыр. Узе өчүп калган:

— Же, мен јанадым — Моко, јерден толо јиилектү түүзин алып, айтты.

Уулчактар јараш јытту терген јерлик јиилектери ле үйде артып калдылар. От өчүп калганына кородогылап, јүстери бүрүнкүйге түшкен. Же алдырбас. Эне-адалар айылга серенке арттырар эмес. «Өрт чыгарар» — дежер.

Моко эжигин ачып, ол ло тарыйын јиилектү түүзин оттын јанына тургузала, от јаар болды. Байа эртен, јиилектеп барарда, эки-үч туруннын баштарын күлге көөп салган. От өчпөзин деп. Эмди күлин үрүп ийерде, туруннын баштарынан от кызарып көрүнди. Экинчи турун база ла отту. Учинчизи де андый. Ого, Мокото, сүүнчилү. Керек дезе бойыннын сүмелүзине оморкой берди.

— О дезин база. Менин одым өчпөгөн туру не! Мени сакып, күлле јабынала, уйуктагылап јаткан.

Мынайда эне-адазы жангыс катап этпегенин Моко лаптап көргөн эмей. Онын учун «Мен мында» дегендий

от кызарас эдерде, Моко, адазы чылап, турундардын баштарын бириктирип ийеле, үре берди. Жаан удабай жалбыш жалбырап чыкты.

Моко, јес чөйгөндө чайды, сооп калган немени, очокко азып, јиилектү түүзин аяксапгышка тургузып, үстин шаармак бөслө јаап койды: чымыл отурбас.

Анайып отурганча, эжик ачылды — Сарытан ла Кара.

— Э! Одыг канайып өчпөгөн? — Сарытан кайкайт.

— Байа ыш көрүлбей турарда? — Кара сурайт. — Эм канайып күйе берди? Айса јаанан айылда ба?

— Јок. — Моко араай айтты. — Јаанам оору. Базып болбос. Ол мында болзо, чын, от бир де өчпөй күйер эди. Онын айлы узакта. Јазылза, сөс јок келер.

— Серенке берзен. Бис база от одырайыс — Сарытан сурагын тургуза ла берди. — Удабас ла, күн ашса, улус иштен јанар ине.

— Серенке јок, нөкөрлөр — Моко јалакай унчукты. — Бир турунды берерим.

Сарытан ла Кара турунды алганча айылдан чыга кондылар. Буттарынын балтырлары кыландажып, айлына киргилей берди. Је тундүктен ыш көрүнбейт.

Моко чайлап отурарда, эки нөкөр база ла келгиледи.

— Одыс айылга јеткенче өчүп калды, — ийнизи јүк ле арайдан үн чыгарып айтты: айлына јетире жүгүреле, ойто кайра жүгүргүлеерде, тыныштары буулып турган болгодый.

Моко тышкартынан јыртык түптү сабат экелди. Бир әмеш изү күл урала, кыска туруннын бажын ого көмө сайып, айтты:

— Эмди, байла, өчпөс.

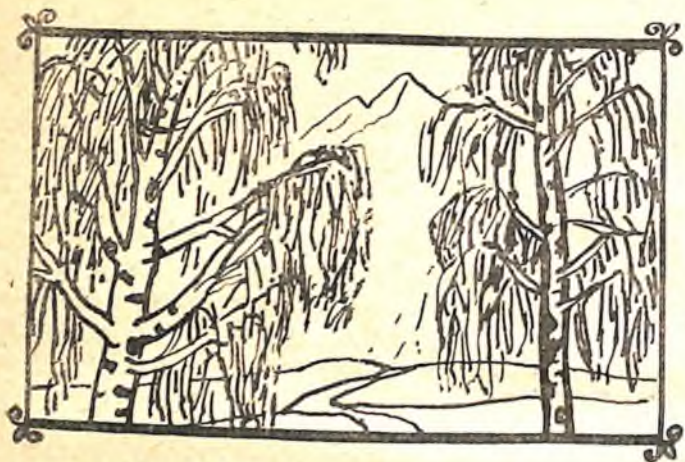
Јаан удабады, Сарытан эштинг айылынын тундүгинен озо баштап суйук, онон койу түдүн ыш бурлап чыкты. Оны көргөн Моко сүүнип, тышкары айлынын эжигинде секирип, секирип, айдып турды:

— Бистинг от өчпөгөн! Бистинг от өчпөгөн!

Энгирде, эне-адалар иштен келерде, олордын айылдарынын тундүктеринен ыш чыгып турды.

— Куда-ай, балдарысты тен, јиилектен бери терип, эне-адазын сакып, айыл ээлегени кандый јакшы! — деп, Моконын да, Сарытан ла Каранын да эне-адазы айдышкан.

1988 ј.

АЛТЫННАН ДА БААЛУ

Карганайымла кожо агаш аразында болдыс. Анда мешкелердин көбизин! Кайдаар ла көрзөн — кайда ла бар. Күүнинг жеткенче ле жуу. Же бис мешкелеп барган эмес. Бис кайынгаттап жүргенис. Кайынгат кайынду жерлерде өзөр деп жаанам жангыс катап айтпаган.

Кайынгаттап жүргөн жерис арканын жаказы. Мында жангыс ла кайындар. Тыт агаштар, аспактар чек жок.

Жаанам эки-үч катап жолдо жаткан чырбагалдарды алтай баспай, туура салып, барып турганын мен көп катап көргөм. Же кайын агаш керегинде баштап ла угуп жатканым бу.

— Кайын агапты алтай улус кеспес, байлу, — түүске толтыра кайынгат жууп алган сонгында, жаанам айтты. — Ол байлу.

— Ненин учун? — ондободым. — А, жаанам, ненин учун?

Жаанам кайындар жаар көрүп, оларды көстөринин чокторыла эркелеп тургандый болды. Онын колдору чырышка кезе-кезе тартылып калгандый. Жүзинде чырыштар ошон көп. Ол жангыс та жылдардын ла көп жаш жажаганын темдеги эмес. Ол анайда ок шыралу жүргенинен база андый. Ада-Төрөл жуу тужында колхозтын уйларын саап, буттары, өдүк жокто, не айылу

соокко тонгон деп. Айдарга да болбос. Өлөн тартар, одындаар... Эмди жаанам жакшы амыралтада. Айдарга ла жакшы, же ол жаантайын оорып, онтоп турар. Эмеш ле жакшы болзо, анчада ла жакшыда, амыр отураарын сүүбес. Анайып мени бүгүн агаш аразына кычырганы база тегиндү эмес. Ол, байла, нени-нени айдып берерге күүнзеген.

— Бу ла өзөгинде сөөктү жирик — кайыгат. Ол ачу эмес. Сөөгин жизен де кем жок — деп, былтыр аралга кожо жүрүп айткан. — Же кайыгду жерде анан көп бүдүп жат. Мен сего оны эзенде көргүзерим деп айткан болгон.

— Бот, былтыр талду аралда кайыгаттар бүткенин көргөнис. Көп болгон. Быжыл кайыгдардын ортозында өскөнүн терип жадыс. Кайыгаттар ас, тарбыл өзөр жириктер — деп, быжыл, жаан эмес түүзекти толтырала, жаанак айтты.

Мен былтыргызын жүк ле арайдан эске алдым. Ол ок өйдө, сагыжыма кирип келт, аралда терген кайыгаттар жаан-жаан болгон. А бу кайыгдардын ортозындагызы, нениг де учун, чала ооксымак ла жулук-чыгы ас немедий.

— Э-э, сен аярынкай эмтиринг, — деп, жаанам мени мактады. — А мында нениг учун кайыгаттар оок, көп тө болзо? — деп, ол соныркадып сурады.

— Та, — деп, сананып таппай, айттым.

Жаанам бир эмеш отурала, быжыраш бүрлү кайыгдар жаар көрүп, айтты:

— А бу кайыгдардын ортозында кайыгаттар эмеш оок. Онон, жулук-суузы чала ас. А нениг учун андый, сен оны билерин бе? — деп, жаанам үстине сурак берди.

Нениг учун жулук-суузы ас? Айдар сөсти таппай турдым. Кайыгдар мениг учун нени де айдып тургандый бүрлериле эзинге шылыражып турды. Узак учукпадым. Жаанам жашкайактыган көзиле бирде мен жаар көрүп, бирде кайыгдарга аярып, учында айтты:

— Билип жүр: талду аралда чык көп. Ого коштой анда күннинг чогы ас... Онын учун кайыгаттар ол жерде семис. Жулук-суузы арбын. А бу кайыгдардын ортозы ачык. Суйук. Күн жеткилинче. Онын учун кайыгаттар чала оок, жулук-суузы ас.

Карганакты угуп, бу бежинчи класска көчкөли

кайынгаттардын андый башка болгонын бир де сананбагам. Былтыргызын, ол ло тойо жийле, чек ундып салганымда сөс жок. Эмди эске алып ийеримде, чын ла, онын айтканы кыйалта жок чын. Же жаанамнын билери ле жан тудатаны — ол озогы өбөкөлөрдөн жанжыгып келген жан-кылык.

Күннинг чогы кайыннын жалбрактарында, эзин согуп ийгенде, жалтырт эдип калат. Кезикте олорды, жалбрактарды, куйушканнын кееркемине түнгөй көрөрүн. Шыңырт-шыңырт эдип тургандый. Чек ле жазалдар ошкош. А кайын бойы кандый!

Жаанам, алтан жаштан ашкан кижги, кайынды сүрекей байлаар. Ол керек десе кайыннын жаш бүринен болгой, онын кургак чырбагал будагын да ажыра баспас. Оны кеспес те. Отко до салбас. Жангыс ла кайынтосло тузаланар. Өчкөн отты камызарга болуп. Же каа-жаа ла. Көп нургунында кургак чарчагадан таптагал жарып салар. Серенкенин оды ла тийзе күйүп чыгар. Кайынтостый ла. «Турган кайыннын тозын не сойор. База тынду неме ине ол» — деп, кайын керегинде айдар.

— Э-э, балам, озогыда алтай калык кайынды чек кеспес, үребес болгон. Одырбас та. Же кезик улус тосло чадыр да жаап турбай. Же андый улусты канайдарын. Жер-алтайдын баалу, жараш агажына килеп турган эмес. Эмди чек килебес. Озодо албаты мынайда байлаган деп бир де сананбас. Одынга кес жат. Бүрин малга кезер, мылчага сабанар жалмууш эткилеп жат. Кар ба, тобрак па жалмаар жалмууш эткилеер. Же нени эткилебей туру деер.

— Ол байлу агаш па, жаана? — мен кайкаарым.

— Э-э, балам, байлу, байлу. Азыйда оны тегин жерге кеспес болгон. Кам Алтай көдүрзе, кайынла тузаланар... Онон жийт улус той этсе, кайын кезип, түндүгине кадап жат. Көжөгө буулап жат... Бот андый неме.

Жаанам ойто ло унчукпай баады. Жашкайактыган көстөриле катап ла кайындар жаар көрөт. Жажыл жалбрактардын шуултын угуп, көксин араай билдирер-билдибес жайкайт. Сананзам, менин карганагым кажы ла кайыннын бүрлеринин шылырашканын ондоп турганлай. Байла, байлу болгоны ого жарап жат.

— Эмди кайынды көп кезип жат ине, жаана! — деп,

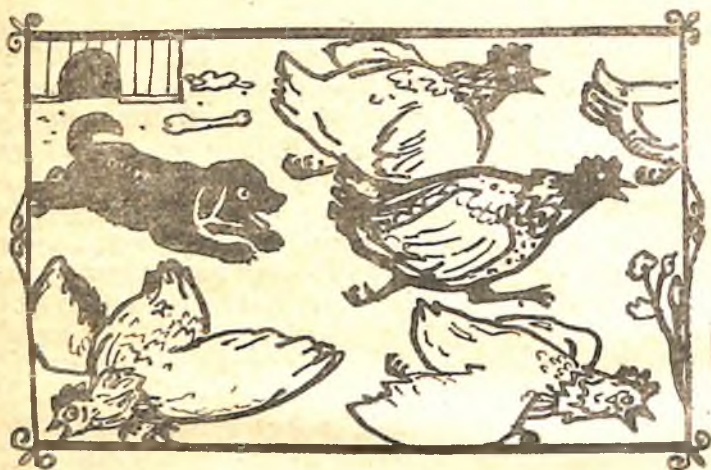
мен энчикпедим. — Өлӧн тартарга волокушка эткилеп жат. Тон болбозо, одынга да кескилеп жат.

— Э-э, оны айдыш жок. Билерим, балам, билерим, — деп, жаанак айдала, уур үшкүрди. — Эмди ончо улус жанжыгуды ундыган. Бускан. Кайынга килеер улус чек жокко жуук... Ол не аайлу жараш агаш. Күскиде онын жалбрактары торт ло сап-сары. Кижининг көстөрү кылбыгар. Алтыннан сары. Онон жараш. Тфу, алтын ол неме бе! А кайындар — ол алтыннан баалу... Жаңыс та кайындар эмес ле. Бастыра агаштар. Же кайынг!..

Жаанам, анаг ары нени де айтпай, отурган жеринен өрӧ турды.

— Же, жанаак... Ундыба... кайынгат та болзо, кижининг курсагы.

Бис, түүске эмеш толбос кайынгат терип, айлыс жаар ууландыс. Кийин жаныста алтыннан баалу кайынг агаштар тынг эмес эзинге шуулажып, артып калдылар.

АК ТАКАА ЛА КАРА КҮЧҮК

Ак такаа кара күчүктөн жаан. Кара күчүкти быжыл жаскыда азырап баштаганыс. Ак такаа десе үчинчи жыл ак-жарыкта жүрүп жат.

Күчүктинг айагына курсак салып берзен, ак такаа онын жанында. Мойнын чөйип, ийдичектинг ажаным турганын аыктап турар. Кезикте бажын келтегейинен салып, жууктай базар.

Күчүгөш ого кылайып көрөр. А ол десе бу ла жанында. Каа-жаа жерден нени де чокып, жип турар.

Олор экү озо баштап көрүшпейтен. Күчүк ак такааны сүрүжер. Такаа көп мантабас. Же бир катап күчүк онын канадына тын тажып ийген ошкош эди. Такаа десе онын бажына чокыган. Жүзине тепкен. Ол ло тушта күчүк, акшыыла, уйазына кире калыган.

Ак такаа күчүктинг ажанган жерине келеле, тойо жемзенеле, ийттинг уйазынынг үстине чыгала, отурган. Анайда көп ой өткөн.

Кара күчүк уйазынанг чыгып, ойноор. Эмезе ажанар. Же ак такаа уйазынынг үстінде отурза, үрер ле ле үрер: «Ау! Ау!»

Ак такаа десе: «Как-как-каак!» деп эки-үч оос калактаар. Ийдичек онынг тилин билерге, үрбей барар.

Көр-көр турала, база ла «Ау! Ау!» деп үрер. Ак такаа удур канча катап каактап ийер.

Учы-учында күчүк ого үрбес боло берди.

Бир катап изү күнде ийдичек уйазынын көлөткө-зинде серүүнденип жаткан. Тилин уштыйла, эгиштеп. Анайып жадала, карамтыгып уйуктай берген.

Тууразында, тобракта, эшкинденип турган ак такаа көрсө, ийдичектин тили оозынанг кызарып чыгала, кыймыктабай жаткан. Күчүк десе будын чирей тебе-ле, уйуктап ла жат.

Такаа турала, бажын туура тудуп, ийтке араай базып келди. Тилинин кызылы коркыш. Чокыыр күүни келди.

Такаа база жууктай базып, күчүктин тилин чокып ийди. Бу ла өйдө күчүк чочыйла, ачузына чыдабай, аайы жок чыгырала, уйазына кирген. Узак, узак кынг-зыган. «Мени эки катап сокты» — деп, санаазына эбелген. Эмди база согордон маат жок. Күүни жанды. Кунукка бастырды.

Айылдын ээзи ийдичекке курсакты тургузала, жүре берер. Олор экүнин калактажына ажару этпес.

Курсакту аякты тургузып берзе, күчүк ого жуукта-бас. Көр отурар: такаа бар.

Ак такаа келип, курсакты жиир ле жиир. Же карын, үзе жип болбой, тойоло, туура база берер. Ол ло тушта кара күчүк келип ажанар. Тойбой калар. Жымакайла-рын жаланар ла жаланар. Кылга түги чек сыныга берген жүрди.

Же бир күн аякты экелип тургузарда ла, ак такаа озолоп, жий берген. Күчүктин кайкаганы — басты-ра такаалар жуулып, онын айагына кадала бергени. «Ончогорды мен!» — деп сананды.

Айагы көрүнбей барарда, күчүк чогулган такаа-лардын үстине чурап барала, аайы жок чыгырып, үре берген. Такаалар чочыйла, жер сайын буркурап учкан. Жундары чачыла бергенин де сеспедилер ошкош. Вот, ийдичектен алган ажы ол, неге де тообой турала. Жүректери арай ла жарылбады.

Ак такаанын жунгы база чачыла берди. Чочыйла, тын калактап, ончозынан ырада учканы не деп. Че-денди ажыра. Пөтүги суула. Ончозы: «Калак, калак, кал-лаак!» — дешкен. Ол ло, онон тымыгылап кал-ган.

Кара күчүктин айагында курсак жок, жер сайын чачылган жатты. Кезигин такаалар жиген. Ийт куру айагын килейте жалаган.. Жерде төгүлгенин бир эмеш жалап турала, токтогон.

Ол ло күннег ала такаалар, кызыл желештери жайылып, кара күчүктин айагына киришпес болуп барган. Күчүк жок болзо, олор онын уйазынын жанынаг жемзеер. Ак такаа чек келбес. Кезеген.

«Оштүлөрдү бир ле уунда ончозын жентип алгадый арга бар эмтир» — деп, кара күчүк бойында сананган.

Эмди кара күчүктин түги силү, санаазы омок. Уни де тыгыда жаңыланат. Ак такаага бастырбай жат.

Анайып кара күчүк бойынын күчин сескен. Айлынын ээзи боло берген. Анайда ок улус, мал-куш көрөө, үрери тыгыды.

КИСКЕЧЕК

Кискечек кичинек. Энезинен айрылгалы удабаган. — Эмди бойың азыранарың — деп, энези айткан. — Жаңыс ла тенок, боду болбо.

Өскө айылда өскө лө болгон. Же карын, уулчак ла кызычак энезиндий ле киленкей улус.

Жаңы жерге келеле, үрене береле, кискечек сананды: «Акыр, бу мен тенок пе? Оны мен кайдаң билип алатам?»

Бир күн Урмат оныла сүрекей ойногон. Учында ол кискечектин куйругына чоокыр бөстинг өөнүн буулады. Кискечек куйругыла ары-бери жаантайын кыймыктадып жат. Айдарда, куйругында буулаган бөс онын тегерик жараш көстөрине көрүне берди.

«Эх, мен сени эмди ле тудуп аларым!» — деп, бойында бек сананды.

Кискечек айланган ла айланган. Чоокыр бөстинг өөнүн тудуп болбоды. Бөөлдөнө, бөөлдөнө келерде, бажы айланды. Жерге бар түжеле, ойто ло өөнди — саң башка немени — тударга болуп, база ла бөөлдөнди.

Бажы столдың бек будына табарарда, санаазы чыга берди ошкош. Бар түшкенин сеспейт те. Куйрук

бойы ла кыймыктай бербейзин. «Мени тут!» — деген-дий, көскө жараш бөс куйрукта ла. Ол жаткан бойынча ла куйругында бөсти, айланып сүрбей, ушта тартып алды. Оны тажып, ойноп турала, күүнине тийерде, тө-жөккө чыгып, жадып, амырады.

Бажы ачып турды. Столдын будына бек түрткөн де. «Э-э, мен бойымнын куйругымды сүрүжим тургамда, арай тенек эмтирим. Же бөсти ушта тартып алганым жакшы. Эмеш эп-сүме керек эмтир» — деп айтты.

«Акыр, бу мен боду ба, шулмус па? — деп сананды. Эмди оны канайда билип алар?»

Jaан удабады, уулчак ол ло чоокыр бөстинг өөнүн узун эмес буга буулайла, ары-бери, чычкан эдин, жылдырган.

«Эх, мен сени эмди ле тудуп аларым!» — деп сананала, орыннан калып ла түшкөп. О-о, туттурбазы коркышту. Кискечек ары-бери сүрүшкөн ле сүрүшкөн. Кенертеде эбире согуп, мантап турган. Же ары-бери жылып турган чоокыр бөс каа-жаа ла тырмакка илинер. Ойто ло белен алына берер. Жүк ле арайдан туткан. Учында арыйла, орыннын алдына киреле, оноң көр жаткан. Көр отурза, чоокыр бөс кыймык жок. Тегин ле жадып жат.

Кискечек кенерте ле мантаганча келеле, бөсти ала койгон. Жеңил эмтир. Тен тырмактын кычыганы да канбас. «Жок, мен боду эмес. Чыйрак!» — деп, кискечек бойында сананды.

Уулчак ла кызычак оны колына алып, сыймап, эркелей бердилер. Мактангылап турды:

— Бистинг кискечек чыйрак, капшуун!

Тилди билбезе де, эркелеткенинен билип турбай. Тенек, жаман керек эткен болзо, балдар оны тажып ийер эди. Энези чилеп. Жок, кем жок.

Кискечек жымжак, жараштыра жуунадып салган орынга жадала, карамтыккан. Эмеш уйуктайла, ойгонгон. Көстөрүн түп-түп эттире көрүп, бир эмеш сананып жатты: «Бу менин тырмактарым курч па? Оны канайда ченеп көрзө, жакшы!»

Көзнөктөң күн тийерде, оның жарыгы тактада жап-жарык жатты. Кискечек оны көрүп жадала, көзнөктин тюлинде жаан кара чымыл отурганын көрүп ийди. Тактадан тын ла бийик эмес. Жорголоп, токтоп, жорго-лоп, токтоп турат. «Акыр, сени эмди ле балбара туда-

ры!» — деп сананала, орыннаг түже калыган. Өң-
лөп-өңлөп келеле, кенерте ле чымылга чурап чыккан.
Je чымыл ол ло тарыйын уча бербей. Көстөриле түп-түп
эдип айландыра көрзө, чымыл көрүнбейт. Je колдоры-
нын, буттарынын тырмактары тюльге кадалып калган
ошкөш. Айрылып болбой турды. Тыйрындаган ла
тыйрындаган.

Уулчак ла кызычак книге кычыргылап отурган.
Кискечек тюльден айрылып болбой турганын көргү-
леп, ого болужарга санангандар. Je бу өйдө кискечек
корколо, согор болор деп, аайы-бажы жок тойрындап
тура берген. Бу ла өйдө көзнөктинг тюли гардиназыла
кожо тактага келип түшкен. Күлүк оног чыгарга ал-
баданган. Жок, андый арга болбой жат.

— Э-э, кискечек, кискечек. Анайда кылынарга жа-
рабас — деп, уулчак айтты.

Онын сыйны, чачында ак бантиктү кызычак, кис-
кечекти тюльдинг алдынаг кодорып алды. Төжине
жаба тудала, бажынаг ала сырты төмөн колыла эрке
сыймап, айтты:

— Коркыба, көөркий, коркыба. Урмат жазап койор.
Коркыба... о, же коркыба.

Көзнөктинг гардиназын ла тюлин Урмат жазап
койды. Сыйнынын койнында кискечекти колына алып,
айтты:

— О, көрзөн, Чечек, көстөри түп-түп эдерде, жүреги
база ла түп-түп эдип жат.

Олор экү оны орыннын үстине салып койдылар.
Кискечек, эмеш ле жадала, сананды: «О-о, менин тыр-
мактарым курч турбай. Кадалгак та. Калак ла сени,
чымылды, курч тырмактарыма илинген болзон, тапту
ла ойноор эдим».

— Бистинг кискечектинг тырмактары сүрекей курч
эмтир. Торт ло ийне — Урмат ада-энезине оны мактайт.

— Чичке-е, ап-апагаш тырмактар. О-о, оныла чыч-
кандар тутса, ол ло јеринде олор божоор — деп, Чечек
Урматтаг артпайт.

— Чычканга эм тургуза күчи де јетпес онын —
деп, балдардын энези унчукты.

Кискечек орыннын үстине жадала, жүрегининг «туй-
лажы» эмеш токынаарда, сананды: «Акыр, бу менин
кулактарым уккур ба? Канайып та оны билип алар
керек. Je канайда?»

Айылдын ичинде тымык. Эки бала кычырып латат. Энези тук иирет, адазы десе газеттер кычырып, табыш жок отурат.

Анча-мынча болбоды, та не де «шыу-шыу» деп табыштанып, учуп турды. Кискечектин кулактары ол табышты жарт укпай: «Акыр, бу не атазы?» — деп, аыктай берди.

Жаан удабады, «шыу» деп учуп турган тагма онын сут ичип турган аягынын кырына отура берди ошкош. «Акыр, оны жууктан корзо кайдар» — кискечек орыннан туш ле. Араай оголоп келеле, корзо, — байагы лат жаан кара чымыл. «Э-э — деп, кискечек оозын жаланып, сананды, — эмди ле мен сени».

Лаптап коруп турза, аягынын кырыла жорголойт. Кискечек оголоп, эмеш жууктап келди. Чымыл бир эмеш жорголойло, токтой берет, буттарыла сарбандайт.

Кискечек эки-уч темденип турала, чымылга чурап лат барган! Кайдан, чымыл ол лат тарыйын кейге кордурилип, улат бербезин бе. А тажыган аяк десе кангырайт лат берди. Тал-табышту тоолонып, анданып барала, токтой тушти. Кискечек бойы лат чочыйла, орыннын алды лат калый берди.

Балдардын адазы кычырып отурган газедин ычкынган. Энези десе ииргишти ычкынала, журегин тудунган. Урмат кннгезин ычкынарда, Чечек чийинип отурган ручказын ол тетрадьтын устине ычкынган. Чернила чачыла бербей.

Ончозы билгилеп ийбей: кискечектин ижи деп.

— Бу кайткан кискенин балазы! — деп, адазы казырланды. — Мыны кезетпегенче неме болбос эмтир.

— Ада, керек жок... Ол кичинек. Эмеш ле латандаза, анайда кылынбас — деп, Чечек латнай берди.

— Чын лат, ада, ол кискечек ине. Эртеннен ары ол анайтпас — Урмат сыйнына латоможип, айтты.

Ончозы унчугышпай барды.

«О-о, менин кулагым уккур. Кичинек чымылды коруп ий тургамда латкшы» — деп, кискечек орыннын алдында сананып отурды.

Кискечек тоолу кундерге билип алды: ол капшуун, чыйрак, тырмактары курч, кулактары уккур. Кискеге онон артык не керек эди.

Бир кун кискечек сананды: «Бу менин косторим курч лат? Оны кайдан билип алар?»

Чынын айдар болзо, онын көстөри курч. Не дезде, жаан кара чымыл тюльде ле шаајын айагынын кырында отурганын көргөн. Је ол жарык түште.

Кискечек орыннын алдына киреле, кол-буттарынын үстине јадала, эмеш карамтыга берди ошкош. Је онын кулагына кандый да табыш угула берди. Орыннын алдында балдардын кийбей турган өдүктөри бар. Олордын ла кийинде болор керек.

«Јыт... сан башка јыт. Күнзү. Май, май» — деп санды. Көстөрин тазырайта көрүп, эки јанын ајыктанды. Је јаан саат болбоды, көзинин учына борос эткен неме көрүнди.

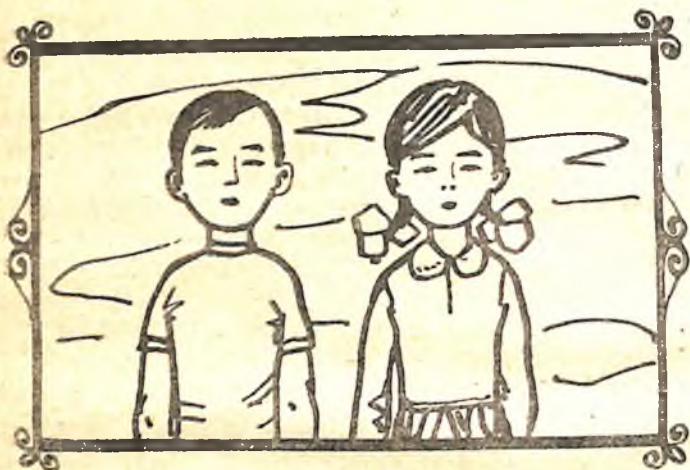
Көстөр түп-түп этти. Борос эткен јерди ширтей ле бергиледи. Күнзү јыт тумчукка согулып, јытанып ла туру. Оп, өдүктөрдin ары јанынан чычканак чыга ла конды. Јозооры јаан эмтир. Тойо јиирге болор.

Кискечек лаптап көрөлө, бажын јабызадып, калырга белетенип ийди. Чычкан сезип ийди эмеш пе? Је, ойто тын соккон жүреги араай сого берди. Уренже берди. Коркымчылу неме ого билдирбеди ошкош.

Кискечек эки ле калыйла, чычканакты јапшыра басты. Тырмактары эди-канына кадалганын билип ийди: тырмактары изий берерде. Чычкан јарым тынду. Кискечек оны ак јаланга чыгарала, божодып ијет. Шыркалу чычканак кайда барзын. Јылгажактап турганча, кискечек ары-бери оны тажып, ойноп турат.

— Чычканга өлүм, кiskeге ойын — деп, мыны көрүп, балдарынын адазы айтты.

Кискечек бу ойгө јетире чычкан тутпаган. Бүгүн баштап ла тутканы ол. Чычканды тударга озо ло баштап ого чыйрагы болушкан. Кулактардын уккуры, көстөрдin көргүри — ончозы жүрүмде керектү эмтир. Олор јогынан кискечек јенүге јетпес эди.

САМУТАЙ ЛА ЈЕЛЕЧИ

Кичинек журт. Он төрт лө өрөкө. Азыйда мынан көп болгон. Јетеннен ажар. Онон эки колхозты бириктирип ийген. Экүнин ортозы одус километрден эмеш ле ажар. Экинчи колхозко ајару эдерде, бу ла журттан улус анаар көчкөн. Бир јаан боочы ажыра. Эки элбек өзөк кечире. А Камай деген бу ла јерде бир кезек каргандар арткан. «Көчпөзис. Мында ла јадып, мында ла өлбөрис» — дешкен.

Эмди Камайда каргандар чек астаган. Је оморды ээчий карып турган улус база бар. Каргандардын балдары. Көчпөй, оморло кожо артып калгандары. А балдар кайда деп. Кайда каргандар, анда балдар.

Камайда баштамы ла школ иштеп јат. Уренип тургандардын тоозы көп тө эмес. Бир он үч ле бала. Је ол балдар бойларынын билгириле санг башка. Өскө дө журттарда андый эмей. Је Камайда балдарда эки бала анылу. Вирүзи Самутай-уулчак, экинчизи Јелечикызычак.

— О-о, ол эки бала тилге тен јайалгалу. Нени санан тапнас деер. Албатынын чөрчөктөрин де билер. Бойлары нени таап айтпас дезен! Баш ла бол. Мен айтпайын. Бойыгар ла јолыгып, куучындажыгар. Омор

нени ле айдар — деп, Камайдын кажы ла карганы, тал-орто жаштулары айдыжар.

Жайдын жылу күндери. Камайды көрзө, чек ле кабай ошкош жер. Же оны улус Кабай дебей, Камай деп адагылап салган. Бу ла жайдын кидим бйи кирип баратты. Камайды көрзөн, чек ле күнкааы ла жүзүн-жүүр чечектердин ортозынанг жаны ла туруп чыккан журт ошкош.

Балдарды ончозын ол ло тарыйын таап болбозын. Жаан улустын ортозына шигип калган немедий. Же айылдарга ла кирзенг, озор — кажы ла айылда.

Самутай андый эски айылдардын бирүзінде. Бу уулчакка он эки жаш. Чала чөймөн чырайлу, күргүл-сары чачту. Уни јарт, чокум. Бежинчи классты јангыс ла јакшы темдектерле божоткон. Самутай журттын бажында јадып турган болзо, Јелечи, онын јерлежи, журттын алтыгы учында јадып јат. Самутайла јажыт. Кажызы ла јаан журтта школго үренеле, јайгыда Камайга келип амырайтан балдар болтыр.

Экилезин јангыс јерге алдыртала, озордын кейик-кенин угарга келишти.

— Самутай, сен чөрчөктөрди кемненг угуп, јакшы айдарга үренип алган?

— Јаанамнанг.

— Ол эзен-амыр ба?

— Јок. Былтыр јада калган. Јайгыда.

— А бойынг чөрчөкти сананып таап јадынг ба?

— Эје.

— А сен, Јелечи, чөрчөктөрди кемненг укканг, кемненг айдып үренгенг?

— Таадамнанг... Јаанамнанг.

— Озор айлында ба?

— Јок. Јаанам бооро јаскыда јада калган.

— Тааданг айылда ба?

— Ол тынг оору. Больницада.

— А сен көп чөрчөк билеринг бе?

— Эје.

— Же слер экилегер кандый чөрчөк айдып берерге тураар? Кем баштаар?.. Самутай?.. Же башта, Самутай. Кайтса да уул кижии баштаза, јакшы ине.

Самутай унчукпайт. Та кемзинип турган.

— Не унчукпай турун? Кејиринге келескен кирди бе? — кенетийин Јелечи айда салды. Онын кап-кара

көстөри суркурап турды. Айткан сөстөри чыт эдип калды. Чырайы теп-тегерик. Чек ле жаңгы толгон ай.

Ол ло тарыйын Самутай айтты:

— Бакпырыңа бака кирген чилеп, не бапылдап турун?

Ачыныжып жат деп бодойло, болор деп, энчикпей токтоттым. Жаан улус олор экүни токтотподылар. Айдышысын ла дештилер.

— Чачым узун ла дейле, санаалу болорго албаданып жадын ба? — Самутай токтобой турды. Онын чичке жүзи там чичкере берди деп билдирди. — Жок, чачын узун, санаанг кыска!

— Самутайга жүс сөс, Желечиге жүк ле жаңгыс сөс — деп, кызычак айдала, күлүмзиренип ийди.

— Узун чачын бийттү де болор, узун тилинг будыңа да оролор, — Самутай жык берди.

— Көпти айдып чечен болбозың, бар-жокло мактанып, бай болбозың, — Желечи удур чыт берет.

— Айттым деп, аамай эрмегингле мактанба, — Самутай артпайт.

— Адазын укпаан уул баштак — Желечи айда салды.

— Энезин укпаан кыс та баштак — Желечининг чеченине Самутай жемешти.

Угуп отурган кижиге бодоор: бу экү адылыжып, керижип жат деп. Жок. Быларлар чечеркежип жат. Кезикте олор экү эжер кеп сөслө дө бой-бойын туй чабарга ченежетен эмтир.

Самутай ла Желечининг бу чечеркешкени, чын ла ондоп келген, кеп сөстөрдиге билери жаңынан болтыр. Анайып ла отурала, албатынын өскө бүдүмдү оос чүмдемелине билдирбезиненг көчө бергилейт.

— Чек-чек базытту, чекпен сары өдүктү болуп, бистинг журтта мактанарга турарында, булгайры өдүгиге майчыыйып калтыр не, — Желечининг будына көрүп, Самутай айтты.

Желечи күлүмзиренип, түндүк жаар кылчас эдип көрбөлө, Самутайга каруун айтты:

— Эликти жаңгыс сен көргөн эмезин. Эчки-текелер жаңдырып жүрүп, мен де нени-нени көргөм дө... Майчык та болзо, мен өдүктү. Бот сен, Самутай, жылым кайа жалт эдерде, жылангаш уул чыга конгонын түжинде де көрбөгөн. Сананып та таппас болорың.

Самутай көп сананбады:

— Сөөк жаргандый энем болбоон, жилик чыккандый бойым болбоом.

— Коркышту ла эмтиринг, — Желечи каткырып ийди. — Сен чечен де, тапкыр да. Торт «поп» дебес баатыр уул турбайың.

Jaан улус, жазырада каткырыжып, чайларын ичип отурат. Көрзөөр бларды дежип. Маказырап. Мен, тың ла ондоп болбой отурган кижин, балдардын кокыр сөгүжин жаңы ла билип баштадым.

Самутай унчукпай бир эмеш отурала, тизезине согуп, түрген унчукты:

— Кыскаштын андый кыйгызын кем уккан? Мен ле укпадым. Jarra жарганат жапшынып калтыр дешкен, ол уккан болбой.

Желечи кичинек те сананбай, удур айтты:

— Кулак укканы бир башка, көс көргөни база өскө.

— Чын айтканын чакка ундылбас, — Самутай Желечини мактады.

— Бу балдарың тен jaан улустан артык чечеркежип жат, — деп, жажы жетеннен ашкан карганак айтты. — Эм балдарды неме билбес дезеер.

— А бу ла бис канайып жүүлип отуратан эдис. Балдар анай ла чечеркежип, айдып отуры не, — экинчи карганак каткырып, айдып отурды.

— Тайгадаң такпай жыңылап түшти дешкен. Андый кайкамчыкты көслө көргөн болбойың, — Самутай Желечинен сурады.

Эмди не керегинде айдыжарга сананды не деп ичимде шүүдим. Je менин санаамды Желечининг каруузы үсти.

— Кижининг бажын тайгага түңдеген, таранган таракты такпайга түңдеген. Эр ле болтырың.

— Чын айдып, чечеркей бердинг. Модорлоорго турунг ба?

— Модор угарга турган болзон, ук ла. Эки-жаңысты билетен ле эдим. Айдайың ба?

— Айт ла, — Самутай жөпсинди.

Желечи айдып баштады:

Жүгүре-жүгүре јум таптым,
Јум алдынан тарак таптым,
Таракты апарып таадама бердим,
Таадам меге сагалын берди.

Сагалын апарып көлгө салдым,
Көл меге көбүгин берди,
Көбүкти апарып ийнекке бердим,
Ийнек меге сүдин берди;
Жайып-жуйуп ичип отурзам,
Койон келип кожо ичти.
Колым менин корс этти,
Койонок сөбги торс этти.

Желечи токтой берди. Эмди Самутай нени айтпагай.
Же ол до узак сананбады.

— Модорыңа алкыш. Эм алкышты ук.

Төстөк жерге айыл тут,
Төбө жерге мал откор;
Алын эдегинге бала бассын,
Кийин эдегинге мал бассын.
Конгон жерин көктү болзын.
Кобыда койын көп болзын.
Тал чылап корболоп өс...

Самутай оноң ары айтпай, токтой берди. Кап-кара
көстөриле Желечиге эрке көрүп, чырайы эрү болды.

— Оноң ары алкышты учына жетире мен айдайын —
дейле, Желечи Самутайдын токтогон жеринен ары
айдып баштады:

Жаандардын сөзин жанчыкка сал,
Жакшынын сөзин капка сал;
Эргектүгө туттурба,
Эриндүгө айттырба;
Улуулар алдына укаалу бол,
Жаандар алдына санаалу бол;
Көп жаш жажа, баатыр уулду бол!

— Айтканыңа алкыш. Андый ла болзын — деп,
Самутай айдала, туруп, күптен чеген сузуп ичти.
Желечи каргандардын чайынан уруп, иче берди.

Балдардын айтканын түрген-түкей чаазыңа чоо-
кырлап бичийле, туку качан сооп калган чайымды
ичип, аяк-калбакты тойдым деп каргандарга жылды-
рып бердим.

— Же, балдар, эмди чөрчөк айдып берген болзо-
гор — деп, олорго баштандым.

— А эмди олор алкыштын кийинде неме айдыш-
пас болбой, — бир карган эмеген куучыңга киришти.

— Токтогоны ла ол болбой, — экинчизи жөмөшти.

Балдар нени де айдышпай, айылдан чыгып, жүргү-
лей берди.

Каргандарла айылда артып, мен олардон база кандый-кандый кожон, кеп, укаа, чечен сөстөр бичип аларга санандым. Же олардын кажызы ла оорып турганына ла, ундып салганына ла жайып, нени де айдышпады.

— Ол оок балдардан сураар, олар ло билер — деп, кажызы ла айдар болды.

Ол күн мен тоолу улустанг табышкактар, жаан эмес чөрчөктөр бичип алдым. Андый да болзо, жаны өзүп жаткан жаш үйеден бу ла Самутайдый, Желечидий балдар барына оморкоп, албатынын оос чүмдемелин ылтамча бчпөс, жоголбос болор бо деп санандым. Ого коштой бу балдардын жербойында, Камай журтта, бойларынын ангылузы бар. Кеп сөстөрдн ле табышкактарды чечеркежип айтканы. Ол чечеркешти билер ле улус ондоор. Меге озо баштап күч болгон, же качан сезип, ондоп алган сонгында, олар не керегинде айдып турганын меге билерге женил болгон. Онын учун олардын айтканын бу чаазынга бичип алганым ол.

КОМЫСТЫҢ КУУЗИ

Карлагаш он эки жашту кыс. Онын жүрүминде бир карануй күн — ол ийттен чочыганы.

Ол тушта Карлагаш беш жашту болгон. Энези ээчидип алала, журттын алтыгы учында железине барган. Келген айылда улус ончозы үйде. Олорды жылу, ачык-жарык уткыгандар.

— Мен балдарла барып ойнойын, — деп, Карлагаш энезинен суранган.

— Же бар. Ыраак барба, — деп, энези жөпсинген.

Карлагаштын үни эрке, жымжак. Чачы узун. Энези ого ак бөстөн көбөлөк ошкош кееркедү эдип берген. Кысчактын жүзи кара-күрөң. Жаскы чечек ошкош. Чачындагы бант дезе ак көбөлөккө түңгей.

Жаан удабай тышкары баланын аайы-бажы жок чыңгырыжы угулган. Балдар база чур-чуманак табыштана берди. Онызы база чочыдылу. Жаан улус айылдан ийдилжиб чыккан.

Карлагаш эжиктен ыраак жок чыңгырып, ыйлап турды. Балдар ууй туруп алган эмтир.

— Не болгон? — деп, канча-канча улус балдардан сураган.

— Карлагашты мынаар бу айылдын күчүк ийди тудуп ийген! — деп, ончозы үн алышкан.

Карлагаштын энези, Мариям, балазын јердег алып, кучактанып, ыйлаба деп токтодып, эркелеп турды.

Кызы јүк ле арайдан токтогон.

Эки-үч күн өтпөгөн, кызычактын тили чала чоколдонып турар боло берген. Эне-адазы ол чокол өдө берер деп санангандар. Је өй өдүп ле турган, а Карлагаштын тили ол ло бойы. Бир де ондонбой турган.

Кызычактын јети јажы толордо, школго барган. Сүүнчизи јаан. Көстөри торт ло энир жылдыстый мызылдажып тургандары коркышту. Букваларды ончозын үренип алган. Ончозын билер: темдектезе, «а» буква үндү табыш. Ачык-јарык буква. Үредүчи анайда айткан. Оны тыныда да, чөйө дө, узада да, кыскарта да айдарга јараар. Араай да айтсан, табыжы угула берер. Андый табыштар алфавитте јеткилинче.

Карлагаштын айдарга турган кезик буквалары торт ло айдылбас. Кажылгакталып, тилге оролып тургандый. Андый букваларга, темдектезе, «в», «г», «д» ла оног до өскөлөри кирет. Тил ээлбей, сыныгып, айдайын деген сөстөр чек чоколдонып айдылар болды.

Анайып Карлагаш јүк ле эки класс божткон. Эне-адазы кызын анан ары үретпеске санангандар: бала улай ла ачынып калган јүрер. Школдо балдар оны өткөнгөн лө, кыйыктап ийген турар ла. Онын учун айылда ла отурза, торт дешкен.

Тыг да удабай, Карлагаш айлында комысла ойноор јан тапты. Комыс јокко јүрүп болбоодый болды.

Карлагаштын јааназы, Сурлай, комысла сүрекей ойноп јат. Озогы күүни бу јуртта эки-јангыс ла кижилер, каргандар, билер. Карлагаштын энези де ойноп үрениген. Тегинде Карлагаш комысты оозына алып, баштактанып туратан, је оны согуп түней ле үренип алган. Комыстын јаактарын үстиги ле алдындагы бып-быјыраш тиштерине јапшыра базат. Комыстын тилине келиштире оозында јыртык эдер керек. Оног тынышты ары-бери тынып, онын темир тилин тартсан, күү чыга ла берген турар. Карлагаш онын эбин билип алган.

Карлагаштын энези комысты база јакшы согуп билерин улус кайкажатан. Керек дезе айттырып согор деп, јааназы куучындап отуратан. Оног улам кызычак бир күн јааназы айткан озогы куучынды эске алды.

Озодо бир тили јок кижилер өскө улусла куучындажар-

га комыс эткен эмтир. Эделе, оныла узак ойдинг туркунына ойноп, күү ажыра күүн-санаазын айдарга кичеенген. Көп күндөр, айлар туркунына ойногон. Жүк ле үчинчи жылга бар жадарда, тили жок кижги бойынын ич жанындагы эрмек-сөзин, санаа-күүнин комыстын күүзи ажыра айдар болуп үренип алган. Тилдү, кулакту улус ол кижининг ойногону угуп, нени айдып турганын билгилеп турган.

Улус угуп турза, тил жок ол кижги комыстын күүзи ажыра айдып турган: «Мен он сегис жажыма жеттим. Кижги аларга турум. Жалтыркай кара чачту, ак чырайлу жараш балага күүнзегем. Же ол мени ондобойт. Меге күүнзебейт. Мен жаар көрбөйт тө. Мызылдаган жылдысту карануй түнде уйкум учат, сүттий жарык чокту көкө түште амырым жылыттым. Тирү канду жүрегимнин каны сооп бараады ошкош. Мен эмди не болорым...»

Күү ажыра айткан бу эрмек-сөстөрди көп улус ондоп ийгендер. Кунукчылду күү болды. Улус ол кысты табала, куучындажарда, тили жок уулга барбазым деген. Јиит кижги бу ок сөстөрди угала, анан кунукчылду ойноор болды. Јайналганду эдип.

Айлар өткөн болтыр. Јыл ашкан. Бир катап он сегис јашту кыс комыс согуп, јайгыда жүзүн-јүүр чечектү жажыл өлөнгинг ортозында, ойноп отурган. Оны тили жок кижги угала, ондойло, удурасоккон. Кыс угуп, ондоп, билип турган: «Көстөринг сенин эңир чолмондый, чырайың дезе күнкаајыдый. Эрмегинг шылырап аккан суудый, коо сынду, иштеңкей, көктөңкөй, сен менин тилим ондоп турган эмтиринг. Кандый јакшы!» — деп, сүүнчилү ойногон.

Онон тил жок јиит өскө күү ойной берген. Јүзүн чечектинг ортозында ырысту ла сүүнчилү кыс угуп турза, айдып турган эмтир: «Јок, сен жараш!.. Же мен өскө кыска күүнимди салгам. Оны аларга санангам. Же ол мени тил жок деп јектеп ийген... Онынг учун мен кунукчылду... Сен де бир өйдө мени база анайда айдарың».

Кыс удурасоккон: «Јок, мен сени тил жок деп качан да айтпазым, ижен. Бистинг салым бирлик болзын. Јүрүмди кожо өдүп бараак».

Уул калганчызын ойноптыр: «Коо сынду кыс, сен жараш, эбиреде чечектер сени кееркедет, комысла меге јарт айттың, же мен өскөнн сүүп, комыдап, кунугып

јүредим. Сен ырысту, сүүнчилү бол. Жакшы болзын!»

Анайып бир өйдө јиттер комыс ажыра эрмектешкен эмтир. Күүндерин айдыжып. Сүүнчизин, комыдалын жартагылап. Ол керек алтай улустын јүрүминде озодо-озодо болгон. Оны Сурлай јаанак балдарына ла балдарынын балдарына айдып отуратан эмтир.

Бу куучынды Карлагаш јааназынан да, эне-адазынан да уккан. Ол јааназы ла энези чилеп, комыс согорго күүнзеп, ого үренип баштаган. Кандый ла иштег бош өй болгондо, Карлагаш комызын ла ала койор. Оны согуп, айдан айга, жылдан жылга јүректен ойноорго үренген. Комысты оозына тийдирип, тилин соксо ло, онын күүзи кижининг күүнтабын ала ла койор. Ол күүн-тап чечиле ле берзе, јалагла эзиндеп барган эзинге түңей. Бастыра чечектерди јайкап барар. Ончо өлөн-чөп кыймыктажа берер.

Карлагаш он эки јажында јангыс ла комысты јараш согуп үренип алган эмес. Ол оны, темир тилдү ойынчыкты, канайып та айттырып, кожондодып согорына таскаган. Он колынын ус сабары комыстын тилине ле тийзе, күү чыга ла конор. Кезикте күү канатту јайым кушка түңей. Көк теңериле, јайым телкемле учуп бараткандый. Бирде десе ап-апагаш туман чылап, јердег араай көдүрилип, бийик кырлардын көксине јайылып чыгып отургандый. Там ла там бийиктеп, там ла там јайылып, таркап баратканы билдирер.

Бир күн Сурлай јаанак угуп отурза, Карлагаш эңирде, чайлап божогон согында, мынайда айдып, согуп турган: «Кайран ла кару энем, кайран ла сүүген јаанам, кайран кару адам, кайттыгар! Өскө айылдын эжигине мени не керек бош салдыгар? Өскө кылыкту онын ийдине не туттурдыгар? Онон улам күзүнидий үним јоголды. Ай-күндий жарык санаам өчөмиктелди. Карануй санаа көксиме толды, каткырзам — каткы чыкпайт, сүүнзем — јүрек эрибейт. Көзиме јангыс ла ийт көрүнөт, уйуктазам, келип будымнан тиштейт. Кайттыгар, слер, кайттыгар?»

Сурлай јаана угуп, эки көзинин јажын билдирбенинг ычкынып калды. Балдарынын күчин көрүп, балдарынын балдарын эркеледип отура, бирүзинин мындый комыдалын комыстын күүзи ажыра угары јенил эмес. Айдылган комыдал күүле кожо мееге шингит, көгүсти чым этире корододып ијет.

А энези? Энези оног до тын кородоп жат. Комыстын ла үнин укса, эди-каны божой берет. Чек үйези жок боло бергендий. Көстинг жакы бойы ла өмүрди төмөн тоолонуп тўжер. Кату сананган темирдий бек санааны чўрче ле жымжадып, жакыдып салар.

Je Карлагаш жаантайын андый эмес.

Карлагаш, кезикте комыс ойнозо, чек өскө бала. Онын жүзи жап-жарык болуп, көстөри энгир чолмондый мызылдап чыгар. Кап-кара кабактары өрө-төмөн кыймыктажып, талбып учкан куштарга түнгей боло берер.

Күскиде, сары бүрде, энези угуп отурза, кызы мынайда ойноп турган: «Школдын жарык шилдү көзнөгү ажыра жараган уулым жарт көрүнөт. Сүттий ак чаазынга сүүнчизин от чогыла бичийт. Мени көрзө, көзи карарып, элик чаабындый ол турат, айдар сөзин таппай, араайын жараш күлүмзиренет. Саргарган кайыг жанында сүрекей сакып чыладым. Көөркийим, көөркийим, көөркийим, комысты уксаг кайдарын, көөркийим, көөркийим, көөркийим, капшай жолыксаг кайдарын!»

Сурлай жааназы мыны күү ажыра угуп, ал-санаазы жарый тўжет. Энезинин көстөри жакын ычкынбайт. Адазы ачу сананбайт. Олор он эки жаштан он үч жашка барааткан Карлагаштын күүнин жакшы ондойт. Жарык ал-санаазынан сүүнип отургылайт. Кунукчыл кемге керек. Жок, ол жок болзын. Болбозын.

Карлагаш комысты согуп билер.

Карлагаш ал-санаазын күү ажыра айдып жат.

Карлагаш комыдалын, сүүнчизин жакырбай жат.

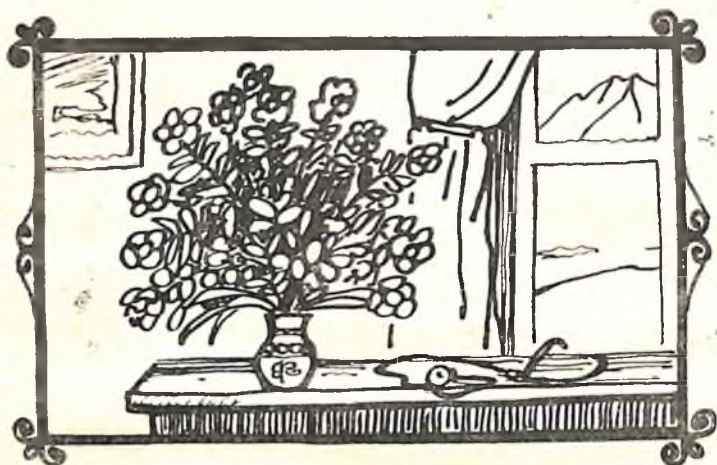
Сурлай жаанак энгирде, койу чайын ичип алган сонгында, комысты алала, көп тө ойнобозо, Je Карлагашты уксин деп ойноп отурар. Күү ажыра Карлагашты мактаар: сен кандый жараш этире комысты согуп турун деп. Бу журтта балдардан сенен артык кем де комыс сокпой жат деп.

Карлагаш комысты алала, ойноп жат: комысты жакшы ойноорго слерден үрендим, жаана деп. Айттырып оны согорго энемнен энчилеп үрендим деп. Кыстардын, уулдардын күүни бар болзо, комысты ойноорго олорды үредерим деп. Жагыс ла күүн керек, жаан, изү сүүш керек, терең, элбек санаа керек...

База бир канча жылдар өткөн. Улустың кайкашканы жаңыс: Карлагаштың чоколы канайып та јоголып калган. Кезик улус айдыжатан: «Комыс ээлү. Кыс комысты јараш согуп турарда, оның ээзи кысты јаскан». Бир кезиги јөмөйтөн: «Јайгыда аржан сууга јүрүп турарда, тили ойто ордына кирген» — деп. «Јок, оны сыймучы кижиге јаскан» — деп, бир канча улус бүдүмчилейтен.

Карлагаштың тили ойто ордына киргенин кем де билбес. Керек дезе эне-адазы да. Јааназы да оңдобойт. Карлагаштың айдыжыла болзо, оның сүрекей куучындаар күүни келип туратан. Бир ле күн куучындап ийерде, азийги келтир туктурулыш — ончозы јок.

Андый бир учурал болгоны ол.

НЕДЕНГ ДЕ АРТЫК СЫЙ

I

Сенсей, үчинчи класстың үренчиги, больницада узак јаткан. Куран айды түгезе. Ол јаантайын көзнөк өткүре бүрлери саргарып келеткен агаштарды аймактап, јанар өйин сакып жүрди. Удабас школ башталар. Бир де күн үредүден оның артар күүни јок. Чапчанкыр тегери, алтындалып келеткен јалбрак бүрлер, түштүк јаар јанарга јуулып учуп турган куштар — ончозы оны тышкары, элбекке кычырат.

— Сенсей, сен көзнөккө узак турба, балам! — деп, эмчи кыс уулчакты колына алып, орынга отургысты. — Оның ордына мында отур. База ла бир-эки коноло, јанарың... Балдардың туразына тонг өткүре не бачымдап туруң? Ой келер, јанарың.

Сенсей эне-адазының үчинчи балазы. Ол толо этканду, кап-кара чачту, тегерик кара көстү уулчак. Јаан аказы ла эјези база балдардың туразында. Бу үчү балдардың туразына канай келгендерин јакшы билер. Эне-адазы былтыр кенертег ле јада калгандары кемге ачу эмес. Бала-барказына да, төрөгөн-тугандарына да, кары да улуска.

Сенсей ол күн, эне-адазы јада каларда, школдон

орой энгирде келген. Жаан аказы Чагатай ла эжези Эркелей райондо үренгилеп турган. Аказы жетинчи класста, эжези — беште...

II

Эртен тура, качан Сенсей школго барарда, энези ле адазы тың оору болгондор. Же олордын оорузы аракыданг. Өскө неденг де эмес. Алдында күн Сенсей олорды ичпезин деп не аайлу сураган. Көстинг жажын көл төккөн. Алты шил аракы. Кабыргаларында «водка» деп жажыл букварларла бичигилеп салган. Сенсей ол шилдерди торт көрөр күүни жок. Олор эмес болзо, эне-адазы олорды ичпес те эди. Керишпес, согушпас та болор. Оны ла ичкилезе, табыштары жаандап, учы-учында согушкылаар. Сенсей куру шилдерди маказырап оодотон. «Слер эмес болзо, адам ла энем аракы ичпес эди. Бот, онын учун мен слерди оодып жадым» — деп, жардын алдына апарала, туура салала, жаан ташла балбара чаап оодотон. Кажы ла шилди ооткондо, онын көксинде аңылу жеңилте болуп тургандый. Кичинек Сенсей, бойынын андый жеңилтезин билип, сезип, эне-адазына база ла андый сезим болуп турган болор деп сананатан.

Озо баштап уулчак адазынын экелген шилдерин аракызы суула оодорго сананган эди. Бир катап ол, бар жок коркыбас сезимин жуунып, эки шилди ооткон. Столдын үстинде бир ле шил арткан. Сенсей оны да оодор эди. Же ненин де учун адазына килей берген: оны ичсе, ого жеңил болор, жакшы болор деп. Кайдаг, жагыс Сенсейдин күчи ас. Оны уулчак жакшы сезип турган. «Бот энем меге болужатан болзо, бис адамды аракы ичпес эди алар эдис» — деп, уулчак ичинде улай ла сананатан. Же энези ол шүүлтенең узак. Карын болужып, оныла кожо аракы ичип турганда. Качан эки шилди содып ийерде, олор экүлеп Сенсейди озо баштап адылгандар Оноң энези жүзине тажыган. Адазы штапнын кайыш курын суурала, Сенсейдин учазына канча катап сокты деер. Бала энезинен, жаагына тажыза да, болуш сурап, «эне, эне, эне!» деп кыйгырган. Энези адаанын алардын ордына: «Бот ол! Бот ол! Анайтпас болорың» деп, маказырап турган. Чыр-

чыйып калган жүзи, керек десе килейип, жалтырап, ыржайган каткылу турган. Чыбыкташтын оргозында уулы адазына «адам, адам! сокпо, сокпо!» деп, канча кире кыйгырган. Адазы укпаган. Учунда Сенсейди орыннын алды жаар кептей тееп ийген. Сенсейдин учазы кайыштын тийген жеринен кырлайып, кызара жолдолуп калган. Оны Сенсей бойы сыймап көргөн. Кырлайган деп билген. Коргынын тийген жери анан ачу. Болчойып калган. Ыйлап, анай ла жадала, карамтыга берген ошкош эди. «Ноко, бери чык!» — деп, энези онын чамчазынын эдегинен тартып, орыннын алдынан чыгара тартып экелген. Калагы.

— Болор сеге, орыннын алдына жадарга!.. Барып калаш экел! — деп, энези магазинге ийди.

Сенсейге базарга да ачу. Учазы изигенче. Бел тужы база ла ачу. Ыйлаганын улуска сестирбеске, жолой соок суула жуунып албай. Же кайдан, түнгөй ле билдирлү. Көстөри тижип калган, актарына кан түжүп калган, кып-кызыл.

«Жүк каларда адам меге болужатан болзо, энем аракы ичпезин деп» — анайда Сенсей канча кире сананган. Жок, онын болужын качан да көрбөзүн. Уулым деп бир де эркелебес. Энези адылза, тажыза, адаанын албас. «Ада, энеме аракы бербе. Ол ичпезин» — деп, көп катап жайнаган. «Жок, энен кичинек ле ичер, балам» — деп, адазы айдар. Онун көрзөн, экилези эзирик. «Меге болужар кижжи жок. Чагатайга, Эркелейге эм жакшы. Олор райондо. Эзирик эне-адамды олор көп көрбөй жат» — деп, уулчак жолой сананган эмей. Ол ок өйдө Сенсей олорго база ачынып турбай; олор экү ого болужатан болзо. Ол тушта ада-энези аракыны ас ичерге кичеенер эди. Жок, олор экү, Сенсей чилеп, олорло тартышпаган. Сагыжына кирбейт. Айса тартышкан, же оны Сенсей билбес.

Сенсей калашты экелеле, бичиктү сумказын алала, школго барган. Беш урокты жүк ле арайдан түгезе отурганын кем билзин. Башка не де кирбей турган. Кычырганы да, бодогоны да. Баш, байла, ыйлаштан күүлөп турганы жолду.

— Сен не мындый кунукчылду, Сенсей? — деп, үредүчи бир катап сураган ла. Же онун ары нени де сурабаган. Чынынча айтса, Сенсейдин ада-энези аракызак деп ол билер ле. Эне-адалардын жуунында ол

жанынан куучын болуп та турбай. Оны Сенсей сезип ле жүрген.

Качан Сенсей школдон орой келерде, энези столдын жанында жаткан. Адазы дезе столдын үстине жүзү ле көңкөрө жыгылып, уйуктап калган.

Уулчак айлына киреле, унчукпай, төринде кыпка кирген. Эне-адазында табыш та жок. Столдын үстинде аракылу бүдүн-жарым шил турганын ол жастыра көрбөгөн. «Көлчиндерди ооткон болзом» — деп, эжиктен ле кирип жада, ол ичинде сананган. Же чыбыкташты эске алала, ол санаазын ычкынып ийгенин бойы да сеспеген.

Аштаган бала, төриндеги кыпка канчаа отурзын, аяк-казанду бери кыпка кирип, столго жууктаган. Ада-энези ол ло жерлеринде жаткылаганча. Столдын үстинде байа түштеги экелген калаштан өскө неме жок. Сүт те жок, аскан чай да көрүнбейт.

Столдын алдында төрт куру шил, водканын. Оосторын орбойто ачкылап алган, тыныш тынбай турган ошкоштор.

Уулчак калашты соок чайдын артыгына кожуп жип алала, ойто төринде кыпка барган. Өкпөзи эмеш өчүп те калза, же кайыштын тийген жери эмдигенче ле онын сыртын, учазын бңзиреткенче. Туранын ичи соок. Жуубаган, жалмабаган. Кирлү.

Сенсей уштынала, орынына жадала, төриндеги кыптан ачык эжик ажыра эне-адазын көрүп жаткан. Же ненин де учун олардо бир де кыймык жок. Байагы ла бойлоры. Уулчактын жүреги барт этти. Санаазында энези тыныш жок ошкош. Тура жүгүргенин сеспей калды. «Эне! Эне!» — деп, канча катап кыйгырып, оны тартса, кыймык жок. Көжүп калган. «Ада! Ада!» — деп, адазын тартса, чек кыймык та этпес. Торт ло уур таш.

Сенсей аайы-бажы жок кыйгырып ла ийген ошкош эди. Тышкары ла чыгара жүгүрген. Байла, жылангаш. Олор өлүп калган деп бир ле санаа алынган ошкош эди. Бир ле ондонып келзе, эне-адазын улус агаш кайырчактарга салала, коштой тургузып, айландыра отургылаган. Эне-адазынын жүстери бүрүнкүй кара. Кыймык жок. Чагатай ла Эркелей ыйда. Сенсей ыйлап турганын сеспейт. Кезик улус үшкүрет, бир канчазы кородогылап, көстин жажын туура арчыгылайт. Ол ло...

III

Сенсей оног өскө неме сеспейт. Эне-адазы... эмди жок. «Кайран эне-адам. Школго барбаган болзом эмезе оног капшай жанган болзом, олор өлбөс эди. Аракыны ас ичер эди», — деп, эмдигече ле сананып жүрет. Же олор Сенсей де жогынан, ол до тушта көп, көп ичкилеген. «Аракынан күйгүлөп калган» — деп, уулчак олор керегинде улустын куучынынан уккан. «Канайып күйгүлеген. Ончо ло бойлоры бүдүн. Отко бир де күйгени билдирбеген» — деп, ичинде база бир эмеш сананып жүрген.

Сенсей, бир де оорыбайтан уулчак, калганчы өйдө оорып ла турар. Мынаар уйуктаарга ла турза, көзине бирде оны согуп турган адазы, тажып ийген энези көрүнүп келер. Олордын керижги, арбажы кулактарына угулып турар. Оног кыймык жок жаткылаганы, оног межиктер.

Качан да сананбаска сананза, бойлоры ла санаага киргилей берер. Көрбөйин дезен, көрүне берер. Сенсей бир кезек өйгө көстөрүн жумуп алганда, түнгей ле. Курсак жип болбой не аайлу шыралап жат.

Карын, больницага жадала, эмеш ажанар боло берген. Керек десе эне-адазы да түйметпес, ундылбай да турза, же кеберлери көрүнүп келер. Ундери бу ла стенеден жаңыланып турар. Бирде эркелеген аясту, же ас. Же жаантайын адылып, чыбыктап, ийде салып турар тужы көп.

— Алдырба-ас, Сенсей, — деп, эмчи бала онын бажын сыймаза, онын эди-каны жажый берер. Ыйлаар күүни келер. Көстөрүнүн жажы мелтирей ле берер. Же ол ок өйдө тамакта не де болчойо тура берерден маат жок. Ол ло тушта көстин жажы тоолонбос. Көстөрдиг алды аккан жааштан кыжыкланып турар. Эчикпей арчып ийер.

— Бу журуктарды көр, балам! — деп, коштой стурган үй кижги ого журукту бичиктер берер. Сенсей оны көрөр, кунугын ундып ийер. Бу үй кижинин балазы тын оорыган, эмди кем жок. Онын балазы Сенсейден кичинек. Колы-будынын эди буулып калган. Жаш бала. Сенсей оны эптү көрөр.

— Балдардын туразынан, — дежи, бир кезек үй улус Сенсейге килеп, пряник, печенье бергилеер. Сен-

сей оморды алар күүни жок. Төмөн эмезе туура көрөр. Качан да албас.

— Сен не унчукпай жадын? А Сенсей? — эмчи кыс оного сураар. Сенсей нени де айтпас. Чек суу ууртанып алгандый. Бакпырына, ол ло эне-адазы жада кал турардагы чылап, та не де ажырмак болуп туруп калгандый. Унчукпас, каткырбас. Тын ойнобос то.

— Э-э, балам, сен курсак жибезен, чыдабазың да, — деп, бир үй кижиге ого бу жуукта ла айткан эмей.

— Сен ажанып турзан, өзөрүң де, күчтү де боло-рын — деп, эмчи кыс онын бажын сыймаган. Оного ло бери Сенсейдин көксинде эмеш жарык санаа жалт эдип чагылган. Оны кыс бойы сескен.

Жуукта ла, бир-эки күн мынаң кайра, Сенсей, больницага жаткалы баштап ла күлүмзиренип, каткырган. Кунукчылдын бек топчызы үзүлгөн.

Ол ло тушта эмчи кыс, Карлагаш Учаровна, сумказынан ого жараш журукту бичик кодорып берген:

— Сеге сыйлап жадым, Сенсей.

— Алкыш — деп, Сенсей унчуккан.

Карлагаш Учаровнанын көкси чечектеп чыккан. Не десе Сенсей керек десе Чагатай ла Эркелейле де куучындашпас. Бир, эки ле сөс айдар. Эмди онын эриндери «сомогынан» айрылган. Эриндеринин ары жанынан ап-апагаш быжыраш тиштери иле көрүнип турар боло берген.

Эмчи кыс, бүгүн эртен тура келеле, Сенсейдин көксин тындайла, оны койнына отургыскан. Бажын сыймайла, сураган:

— Кандый кондын, Сенсей?

— Жакшы — деп, уулчак ол ло тарыйын каруун берген.

Карлагаш Учаровна уулчакты орынга отургызып, күлүмзиренди:

— Мен ончо балдарды көрүп койзом, сеге кыйыш жок келерим, Сенсей... Бичик кычыраарым. Жибе?

— Же, — деп, уулчак күлүмзиренди.

IV

— Э-эй, Сенсей! — деп, көзнөктин ары жанынан Чагатай ла Эркелей кыйгырдылар.

Сенсей көзнөк ажыра оморго колын көдүрүп, ала-

канын жайып, нени де айтпай, күлүмзиренип ийди. Аказы ла эжези сүт, пряник экелгенин көргүскилейт.

Жаан удабай олор үчү больницанын коридорында жолугушка бердилер. Эжези Сенсейди кучактанып, өрө көдүрүп алган турды. Аказы десе «кай берген» деп, сыйнынан ийнин блаажат.

Сенсей баштап ла эжезинин мойнынан эки колыла кучактай алган. Башка башты жөлөй тудуп, жажып турганы иле болды.

— Сеге кандый бичиктер керек, Сенсей? — деп, аказы ийнинен сурайт.

— Меге жуучылдар керегинде журукту бичиктер жарап жат, — жалакай үниле Сенсей каруун берет.

Күндөр ээчий күндөр өдөт. Сенсейди ээчидип алып, тал-түшкө жуук Карлагаш Учаровна бир эмеш базып жүрөт. Куштардын үни, ары-бери базышкан улус, агаштар — ончозы солун.

— Акаг ла эжег качан келер? — эмчи кыс жылбиркеп сурайт.

— Сонзун дешкен... Журукту бичиктер экелер.

— А-а, жакшы.

— А мени качан чыгарар? — Сенсейдин бу сурагына Карлагаш Учаровна айтты:

— Удабас ла... Мынча кире күннин бажында — дейле, алты сабарын көргүсти.

Сенсей унчукпады. Онын кап-кара көстөринде кунукчылдын көлөткөзи жоголо бергени иле болды.

Күн айас та, жылу да. Карлагаш Учаровна, балдардын эмчизи, агаштардын ортозында отургышка отуруп, Сенсейге бичик кычырды. Мальчиш-Кибальчиш керегинде. Сүрекей жалтанбас уулчак. Эмди андый жуу-чакту ой болгон болзо, Сенсей ол ло Мальчиш-Кибальчиш чылап өштүлөрле күүн-кайралы жок тартыжар эди. Адазынын ордына жаан аказы Чагатай барар эди. Оног Эркелей эжези. Учында Сенсей бойы. Же тартыжу жангыс ла жуу-чак тужында өдүп турган эмес. Жангыс ла өштүлөрле эмес. Тартыжу амыр да өйдө болуп жат. Чындык эмесле. Жастыраларла. Кара күчле. Жүрүмде тартыжу качан да токтобой жат.

Сенсей, ада-энези тирү тужында, олорды аракы ичпезин деп тартышкан. Сенсейдин күчи жетпеген. Эмди чыдап жат. Күчи, санаазы кирип, кожулат.

Тал-түш. Ажаныштын ойи. Сенсей колун жунуп алала,

тойо ажанып алды. Казанчы оны ол ло тарыйын сезип, жөмөшкин курсак уруп берерге сананган. Уулчак жок деген. Кеминен ажыра канайып курсак жизин. Тойгон кирези ол ло болбой.

Эртезинде, тал-түштин кийинде, балдардын туразынан көп балдар келген. Олор Сенсейге «Луноход» деп машина, үрүп турар ойын «ийт» ле бир какча журукту бичиктер экелгилеген.

— Бу балдардын туразындагы балдардын сеге берген сыйы — деп, эјези Эркелей айтты.

Эркелей ле Чагатайдан өскө уулчактар, кысчактар, — ончозы балдардын туразынан эмтир. Ончолорынын көстөринде килемжинин, жалакайдын чокторы суркурайт. Аргалу болзо, бойларынын су-кадыгынан да беришкедий. Же оны бергедий бир арга бар. Балдар оны чын сескен: ол — килемји, жалакай, аярынкай. Бу ончозы кижиге сүрекей керек. Анчада ла оорызан. Буудакка түшсен. Жагыскан болзонг.

— Сенсей, сен кунукпа. Бис улай ла келип тураыс — деп, Чагатай аказы айдат.

— Сеге кандый курсак керек? Сүт? Кылчу сүт? — эјези соныркайт.

— Меге не де керек жок. Мында, больницада, ончозын берип јат. Мороженный керек, оны јиир күүним келип јат, — Сенсейдин жагыс күүнзегени ол болды.

— О-о, бис сеге оны кө-өптөнг экелерис — деп, уулчактар ла кысчактар үн алышты...

V

Эртезинде ле Сенсейге база көп балдар келди. Ончолоры мороженный экелгилеген. Оннонг ажар.

— Көптөнг јибе, — Чагатай аказы айдат. — Кејиринг оорыыр.

Сенсейге, чын, сүүнчилү де, эмеш јенгил де. Керек дезе эне-адазын да көп сананбай барды. Же уйкудан ойгонгон сонгында, уулчак олорды эске албаска сананат. Ол јанынан анчада ла Карлагаш Учаровна улай ла јакыйт.

Карлагаш Учаровна больницага келзе ле, озо ло баштап Сенсей јаткан палатага кирип, анда јаткан ончо оору балдарла эвендежер, балдарла кожо јаткан каа-јаа энелерле куучындажар. Сенсейге јууктап: «Је,

кандый кондын? Көрдинг бе, бүгүн сен кечегизинен артык. Бот жакшы» — деп айдала, бажын сыймап эрке-ледер.

Качан эмчи кыс келерде, Сенсей ого эки мороженный берген.

— О-ой, балам, меге бир ле болор! — деп, Карлагаш Учаровна күлүмзиренип, айтты. — Иш божозо, кыйыш жоктон жиirim. Быйан сеге, Сенсей.

Ап-апагаш халатту, бөрүктү, тал-орто сынду эмчи кыстын аңылу аярузы Сенсейге эмдерден артык. Онын жаан, тегерик көстөри, узун кирбиктери, күлүм-зирензе көрүнөтөн бып-быыраш тиштери жаантайын уулчакка көрүнүп турар. Ого бастыра бойы кару. Ол, керек десе, эмчини качан келгей не деп караннан сакып, туштажарга күүнзейтен.

Эмчи Карлагаш Учаровна балдардын больницазында үчинчи жыл иштеп жат. Бу ойгө жетире ол көп балдар эмдеген. Же Сенсейдий балдарды база да ас эмес. Андый балдарга айас күннинг изүү чогы керек. Уй улустын жүрегинин жалакай, эрке сүүжи, телкеми керек. Жаан аярынкайы неден де артык болзо жакшы. Оны Карлагаш Учаровна жүрегинен кыйыжы жок сезип турган.

Иштинг учында эмчи кыс Сенсейдин берген мороженныйн амыр отуруп жийле, онон онын жаткан палатазына кирип, айтты:

— Сенин берген мороженныйн тату да, суузынду да. Көксимде жакшы боло берди.

Онон ол он колынын алаканыла Сенсейдинг бажын эркелеп сыймайла, күлүмзиренип, айтты:

— Бүгүн беш сагатта сен больницадан чыгып жанарын, Сенсей. Кандый жакшы, чын ба?

Сенсей унчукпай турды. Ол мыны сакыбаган ошкоч. Карлагаш Учаровна оны сезип, айтты:

— Айса сеге мында жарап жат па?

— Жок... — күүн-күч жогынан уулчак, көзи карарып, унчукты. — Мен эмди жазылып калгам... Жанарым...

...Эртезинде Сенсейди аказы Чагатай, эжези Эркелей, олардын наылары келип, больницадан чыгарып апардылар.

Сенсей, ончо балдардый ла, сүүнчилү ойноп, кунук-пай барат. Же каа-жаа жаңыс ла уйуктаар алдында, ада-энезин эске алып ийген турат. Кенертен ле бойлоры кирип келген турар. Ондый да болзо, Сенсей, албада-нып, эске албаска сананат.

Чагатай да, Эркелей де эне-адазын эске албай туру деп пе? Жок деп айдарга жарабас, же жаңыс ла олор Сенсейден эмеш жаан учун, Сенсей, кичинек учун, ада-энезинин эркезин керексип, олордын жалакайын, балазагын санааркап турганы јарт... Же калганчы күндер ол жуук эркени, жылу жалакайды, ойто туй базып ийгилейт. Бу ла тушта Сенсей ле ада-энезинин ортозы ыража берет. Ырашканнын ла кийинде... уйку, учуп келип, оны ончозын ундыдып ийет.

Карлагаш Учаровна, Сенсей больницадан чыккан соңында, јаантайын онын су-кадыгын сананар болды. «Ачу санаалар көксине эбелбейтен болзо, онын су-кадыгына, эди-канына оору-јобол ылтамча табарбас эди» — деп, јиит эмчи сананып јүрет.

Бир күн, бир канча палатада јаткан балдарды ончозын көрөлө, эмчи кыс ординаторскийге келеле, журналга керектү солундар бичип отурган. Иштин учы болгон.

— Слерди кандый да уулчактар сурап јат — деп, ого полјунгуш келин айтты. Карлагаш Учаровна јолыгыжу кыпка кирип келзе, мында Сенсей, Чагатай ла Эркелей тургулады.

— О-ой, менин балдарым келген туру не! — деп, эмчи кыс сүрекей тын сүүнди. — Јакшы ба, Сенсей! — анайда айдала, Карлагаш Учаровна Сенсейди, јаш балага бодолду, колына алып, көдүрип чыкты. — Же, су-кадык кандый, а, Сенсей?

— Јакшы.

— Оорыбай турун ба?

— Јок.

— Слерлер кандый үренип турыгар? — Чагатай ла Эркелейден сурады.

— Јакшы, Карлагаш Учаровна — эки бала үн алышты.

Эмчи Сенсейди ойто јерге тўжүрип, бажын сыймай сокты. Онон Чагатай, Эркелей газетте ороп алган че-

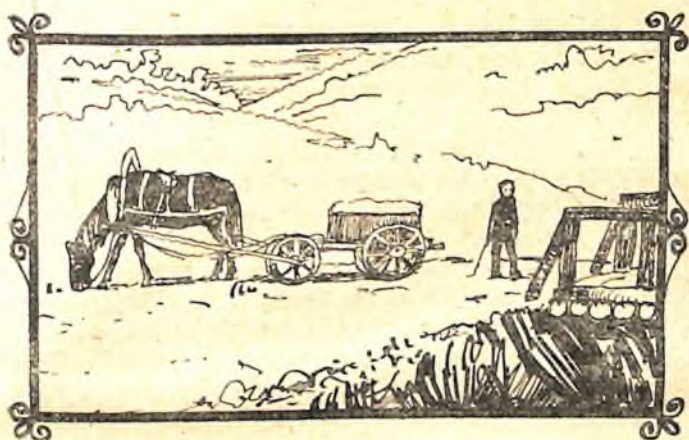
чектерди кодорып ийдилер. Бир тутамды Сенсей алала, Карлагаш Учаровнага берди. Анан аказы ла эжези — кажызы ла алдынан башка чечектерин сыйладылар.

— Кудай, бу мындый соокто, мындый жараш чечектерди кайдан алганаар?! — Карлагаш Учаровна сүүнип, өкпөөргөн бойынча, жастыра сурак берийгенинен кемзине берди ошкош. — Жок, жок! Мен билерим, бу слердин жүрегеердин чечеги! Жаан быйан, слерге, балдар!

— Бис слерге, Карлагаш Учаровна, жаан быйанду! Сенсейди эмдеп жазып койгоныгарга! — Чагатай сыйнынын ла ийнизинин адынан бастыра күүнинен айтты.

— Слерге быйан, мени жаскан учун! — деп, Сенсей айтты.

Онон балдар больницадан чыгып, жангылай берди. Карлагаш Учаровна озор үчүнүн берген чокым жаркынду чечектерин төжине жаба тудуп, эжиктин жанында туруп, озорды көзиле, күүниле үйдежип, артып калды.

ЗАУРИЯ

Бис — балдардын туразынын балдары. Кандыйыс ла бар: жети-сегис жаштудан ала он жети-он сегис жашка жетире. Тогузынчы, онынчы класстын балдарынан бис, оок ачуркандар, жалтанбазысла аңылу. Жаан балдар кандый да боду. Та кемзинчек, та коркынчак, та өнөтийин, чыдайла, joboш болуп тургандар.

Бир катап жайгыда, же былтыр ла, мен, бежинчи классты жаңы ла божоткон үренчик, нөкөримле кожо калашка бардым. Абралу. Онын үстинде бир ле жаан кайырчак. Калашты ого толо салала, сомоктойло, жан жадыс. Кайырчактын билер-билдирбес жыртыгынан жан бышкан калаштын жыды сүрекей жараш, тату жытанар.

Жайгыда бис лагерьде жадып жадыс. Же ончо балдар жаңыс жерде эмес. Бистерди эки жара бөлип салгандар. Бир бөлүк, жаан балдардан турганы, колхозко болу жар болуп, анда жаткылап жат. Өлөң ижине иштеерге, маала ажын кичеерге. Бүдүн-жарым айга. Онон бисти ойто ло бириктирип ийгилеер.

Бистин лагерьде жаткан балдар — оок класстын! Көп лө нургуны чимириктү күлүктөр. Анайда бисти жаан балдар адагылап жат. Айдарда бистий оок чимириктүлөр мында он беш ле кире. Онын учун калаш та

көп керек жок. Калаш быжырап жер лагерьден үч ле километр. Оноң улам эки-үч ле күннинг бажында барып жадыс. Калаштап мен барып жадым. Нөкөримле кожо...

Күн айас турган. Калашты тартала, лагеристин жанында, жарым да километр болбос, күрге једип келдис.

— Эй, — деп, нөкөрим айтты. — Эргиш, көрзөн, бу цыгандар ошкош.

Чын да, күрге јууктап келзеес, үч цыган бала туру. Экүзи уулчактар. Чыдалы бистий ле. Быжыраш кара чачту, кара-күрөң чырайлу, өдүк жок, тизеге јетире штанду, чамчалары јыртык, эски, кирлү. Көстөри курч. Чырайын, бүдүмин көрзөн, олор неге де багын-багадый.

Үчинчизи — кыс. Оның сыны эки уулчактын сынынаң эмеш узун. Коо. Чачтары бажынаң јардына, ийиндерине салактала тўжўп калган. Платъези тизеден төмөн. Чоп-чоокыр. Эски де болзо, эзинге элбиреерде, эптү ле көрүмјилү. Чачы да эзинге јайыла тўжўп турат.

Олор, көстөри јалтырап, сыраңгай ла јолдын ичинде тургулайт. Күрдин бу кырында. Кечип ле баштаар жанында.

— Эй, слерге не керек? — Санаш сурап јат.

Олор унчукпайт.

— Оосторына суу ууртанып алган ба бу? — Санаш кайкайт. — Эй, не керек слерге?.. Јолдоң туура турыгар!

Цыганактар кыймык та этпейт. Көстөрин бистен албайт. Ширтеелеп ле турганы кайкамчылу.

— Бу буларлар калаш сурап турган болбозын, а, Эргиш? — деп, нөкөрим меге баштанды. — Не деп сананып турун?.. Көрзөн дө, көстөрининг соокторын... Кай, калаш берек пе?

Чын да, олордын көстөри көлөткөлөнип калган немедий. Јүстеринде күлүмји де жок. Бисти көрөлө, соок чырайлары байадан бери эрибеди де.

Мен көзимди олордын көзинең кичинек те кыйбадым. Санаамда, бу балдар ак-јарыктын алдында јаңгыскандыра ла арткылап калган немедий. Оноң олор бого канайда келгилеген? Калганчы јылдарда цыгандар бистинг городто чек јоголгон. Ончозы ла Јаш-Турада жадып јат деп угуп жадыс.

— О-о, цыгандар эмди колхозтын койлорын айдап, там ла байып, якшы жадып жат — деп, бистин казанчылар куучындажып турганын уккам.

Слордын айдыжыла, яс келзе ле, цыгандар областьтын колхозторына, совхозторына жеткилеп келер. Торт ло жаскыда жанган куштар ошкош. Бир уур койды, кайчылап божотсо ло, бир биле цыгандар оны Јаш-Тура јаар айдагылап жат. Јолдо бир айга жуук ой божоп жат. Јолой откорып, олордын бескезин кодурип, семиртип жат. Эжелип табыштырза, айдап экелгени учун, бир де баш жылытпаган деп, бескези кожулганы учун, сөс јок, кожулта јал деп, ого коштой оок балдар база мал кичеешкен деп — ончо ло јанынан чотойло, акчаны эдегине эжип ал јат деп, јаан улустын айдыжып турганын бис улай ла угуп турбай.

— О-о, туралары төрт-беш кыптан. Стенелерде кебистер јангыс ла көскө кайкалду көрүнер, ичке чым этире күйүниш тамчыладар. — Бистин экинчи казанчы айткан. — Бу ла эки көзимле јарт көргөм... Бай, бай јаткылап јат.

Мыны эске алып турганчам, Санаштын кайкаган ла киленкей айткан сөстөрин чала угуп калтырым. Цыган балдардын көстөринде айас күннинг жаркыны да мызылдабайт. Јанында турган агаштардын јажыл јалбрак-бүрлерин де көстөринде элбегдебейт. Ширтегенче ле. Кыныс та үн јок.

— Калаш береек — деп, мен јангы ондондым. — Ач кайырчакты. Бир калашты бүткүлинче ле бер — деп, Санашка айттым.

Мен, чылбыр тудуп турган кижини, кайырчактын бажынан туруп чыктым. Санаш кайырчакты ачып, бир калаш чыгарып келди. Јылу, јымжак, көжү калаш. Мен оны Санаштан алала, абрадан түжүп, цыган балдарга жууктап, ологго бердим.

— Алкыш! — деп, калашты алган уулчак айтты. — Алкыш.

Эки уулчак калашты үзе согуп, оозына салып, үзе тартып, кыска берет. Је кызычак, уулдарга көрө, калашка ачаптанбайт. Ол оны араай чайнап, ажырат. Бододым: бу мынын јаактары көжүп калган болбозын.

Уулчактар кызычакка база калаш сындырып береле, бойлоры күрдин алды јаар сурт эткиледди. Барала,

суу ичкилеп жат. Кургак калаш кејирлериненг ашпай барган ошкош.

Чоокыр платъелү, чийик кара кабакту, чала чичке кара-күрен чырайлу кызычак ол ло турган јеринде. Буттарында өдүк јок. Кара тобрак жапшынып, кайзырыктып калган. Калаш јип, чайнаарда, јаактары күүн-күч јок кыймыктажарда, кулактарында сыргачактары јайканыжып турды.

— Адын кем сенин? — деп, онон сурадым.

Кыс унчукпайт. Санаш мениле конгой. Кызычак бис экүни көргөнчө. Санаамда, та ненин де учун, анайда сананып калдым, кызычак көп лө сабазында мен јаар ајыктайт. Айса, мен ого таныш! Кайда-кайда мени көргөн.

— Адын кем, не айтпай турун? — Санаш энчикпеди.

— Заурия — кызычак баштап ла үн чыгарды.

— Заурия! — Санаш ла мен үн алыштыс.

Мен кыска кол берип, адым ададым.

— Бу — Санаш. Менин нөкөрим — јөмөдим.

— Јакшы — деди.

— А бу уулчактар сенин карындаштарын ба? — Санаш Зауриядан сурады.

— Эйе, — тыркырууш үниле кыс унчукты.

— Слер кайда јадып јадаар?.. Эне-адаар кайда? — мен соныркап, энчикпедим.

— Олор былтыр јада калгандар — Заурия айтты. — Јаш-Турада јатканыс.

— А эмди?

— Эмди кайда да эмес... Јаанак болгон. Ол эмди... јада калды... Ол туку... туунын эдегинде.

Заурия колын ыраакта турган јаан туу јаар уулады. Ол чап-чанкыр туунын ады Көк-Кайа. Бистинг табышту лагерьден ала онын эдегине јетире он јети километр. Көрөрдө лө туу јуук. Онын бери јанында чөйилген јалан элбек те, јаан да. Былтыр бис бу јерди јойу базып, Көк-Кайага походко јүргенис.

— Анда база кем бар? — ол ло тарыйын Санаш сурады.

Заурия төмөн көрөлө, айтты:

— Кем де јок... Анда... туунын эдегинде, абралу ат бар. Јаанам байканнын алдында... Бис анан кызыл энгирде басканыс. Түниле келгенис...

Заурия анаң ары унчукпай барды. Бу өйдө эки карындажы једни келдилер. Калашты сууга кожуп, ажангылап алган. Эјезинин эки јанына јергелей туруп, бисти ајыктаалай берди. Заурия, бисле куучындажып турган өйдө, калажын јибеген. Карындаштары келерде, артканын ологро берди. Уулчактар калашты карман-дарына сугуп алдылар.

— Эмди кайдаар барарыгар? — деп, энчикпей сурадым.

— Та — деп, кызычак, онг колыла јүзинен јайылган узун кара чачын туура тартып, унчукты. — Билбей јадыс...

— База бир калаш береек пе? — Санаштан сурадым.

— Бербей а — нөкөрим белен јөпсинди.

— Ме, Заурия, бу калашты алыгар, — деп, Санаштың экелген калажын кыска бердим. — Азык болор.

— Ийиндерингин аттары кем? — нөкөрим сурады.

— Мен — Вано, а бу Гришо — деп, уулчактардың бирүзи, Вано, каруун јандырды.

Меге ологр үчү ачу болды. Эне-адазы јок. Јаңыс ла јаан тайагы — јааназы. Эмди ол до јада калган. Айлында эмес. Чөлдө, бойының ла байканында.

Заурия.. чынынча айтса, кап-кара көстөриле мен јаар көрөрдө, учы-учында эп јок немедий болды. Је јаан удабай мен ого үрениже бердим. Мен де онон көстөримди албай, чике көрүп, оның алдында, удуратурадым. Та ненин де учун цыган кыс, анайда ок карындаштары да, меге јуук боло берди ошкош. Ологрдон айрылар күүним јок. Анчада ла Зауриядан. Ол мениле јажыт болгодый. Баштап ла менин көстөрим кыс баланын көстөринин чогыла мынайда туштап, көксиме чым этире кандый да ады јок, јарты јок сым болорын сеспегем.

— Је, Эргиш, јанаак, — деп, Санаш колымнан тутты. — Ологр анаң ары барзын. Јолын тутпайлы... Јакшы болзындар!

— Јакшы болзындар! — деп айдала, Заурияның колынан тудуп, эзендештим. — Јакшы јүригер.

Мен катап ла боожоны алып, атты ичкери бастырдым. Цыган балдар күүн-күч јок јол јайлаттылар.

Күн јылу, сууның үсти јарык чокко мызылдап турды.

Күрдин тал-ортозына жеделе, кайа көрзөм, Заурия эки ийнизиле бис жаар бурылала, ол ло жерде тургулады. Кап-кара чачы суудаг соккон серүүн эзинге жайылып турды. Калажы колында ла. Же жаңы ла, кайа көрүп, ары болуп баскылады ошкош. Санаамда, кыстын чачы там тынгыда эзинге жайылып, элбиреп турган деп билдирди. Көксимде не де чым этти. Атты «тр-рр!» деп токтотконымды сеспей калтырым. Бир ле билинип келзем, күрди кечире жүгүрүп барааттым.

— Э-эй, Заурия!.. Э-эй! Турыгар, турыгар анда! — жолой кыйгырдым.

Эки уулчак озо баштап ары болуп жүгүрдилер. Же кайра көргүлезе, эжези ол ло жерде. Кыймык жок. Ойто кайра жүгүргиледи. Заурияга мен озо жеттим. Кысты танинг де учун кучактай алтырым.

— Заурия, Заурия, кайдаар да барбагар. Бисле кожо артыгар. Лагерьеде. Балдардын туразында. Мен сени кандый да түбекке түжүрбезим, — деп айдала, көксинен колдорымды жайымдайла, көрзөм, Вано ло Гришо колдорында таштарды туура чачкылап ийди. «Бу уулчактар эжезин корыырга сананган болор» — деп санандым.

— Э-эй, Эргиш, сен не? — деп, жаңы једип келген Санаш жанымда туру.

Зауриянын эки көзи менде. Алаг кайкайт ошкош.

— Санаш, бу балдарды бистин пионерский лагерьге апараак... Олордо эмди кем де жок. Кайдаар олор баратан? — деп, најыма айдып, Зауриянын колынан салбай, ичкери тартып турдым.

— Чын да, Эргиш чын айдып јат... Биске барактар!.. Бисте балдар кө-өп: алтай, орус, казах, база да өскө укту.

— А цыгандар бар ба? — кенетийин Вано сурады.

— Жок, дезенг, Эргиш? — Санаш алтайлап сурап јат.

— Бар, бар — дедим. Бир јаан цыган кижии бар... Ол цыган болор керек. Кара чырайлу кижии. Музыкант...

Торт айтса, ол кижии цыган эмес. Грек укту болор керек. Баян ойноп јат, а бис дезе кожондоп то јадыс, физзарядка да эдип јадыс. Же тургуза өйдө лагерьге барарга бу балдар јөпсинзин деп. Анан арыгызын кудай бойы билзин.

— Вано, Гришо, Заурия, барактар! — деп, эки уулчактын колдорынан алып, Санаш тарткылайт. Олор дезе эжезине ајарат. Байла, ичкери басса, олор јөн ошкош.

Мен Зауриянын колынан салбай, ого удура көрүп, күлүмзиренип, лагерьге ле апарарга амадап турдым.

Заурия ичкери басты. Байаазына көрө, ол биске эмеш бүдүп баштаган болор керек.

— Э-э, бистин абралу ат кайда? — деп, Санаш кыйгыра салды. Көрөр болзо, — ат јок! Бис ичкери јүгүрдис. Санаш эки уулдан колун бир де салбайт. Је олор до мойношпойт, ичкери ле сунгулап јат. Менин колымда — Зауриянын колы. Коштой ло јүгүрип јадыс.

Э-э, ол кысты көргөн болзогор, чачы кейге јайылып, каа-јаа чичке мойнына, јардына табарып, ойтло кейге элбиреп чачылат. Онг колында — калаш, сол колы менин колымда.

Күрди кечип келеле, көрөр болзо, адыс калашту абразын тартканча ла, стоп јүрө. Ойдыкта. Је карын, анданбаганы јакшы. Кайтса да, цыган балдарла куучын саат боло берген эмей.

Аттын боожозын Санаш тутты. А бистер дезе калашту кайырчактын үстинде отурып јадыс. Күн тал-түшке једе бертир. Казанчылар ак халатту, казан-айак тажыгылайт. Ажанар јерге.

— Э-э, эм мындый балдарды кайдаг таптаар. Эмди олорды не экелгенеер?! — деп, баш казанчы јаан сускузын тудунганча, бисти уткып, сурады.

Бис билгенисти, укканысты айдып бердис.

— А олор уурданбас па? — деп, баш казанчы сурады. —

— Јок, олор сүрекей јакшы балдар.

— Болгон керекти лагерьдин јамузына айдыгар — деп, экинчи казан азаачы Санаш ла меге айтты. — А мен олорды чүрче ле азырап ийейин... Кемнин де балазы тўнгей ле эмес пе?

Јаан удабады, машиналу милиция келди. Заурияны эки ийнизиле кожо машиназына отургызып, олордын јааназы кайда божогонун көргүссин дешти. Мен Санашла экү олорло кожо барарга база сурандыс. Болгылабай турала, та нени де јөптөжиш ийеле, отурыгар дешти.

Экинчи келген кызыл крестү машина больницадан ошкош. Ак кийимдү улустар ичинде бар эмтир.

Машиналар ээчий-деечий кырдын эдегинде байканга жеткилеп келди. Божогон кижжи жайдын изү күнине жытанып баштаган эмтир. Кенерте эзин соксо, жыду жыт кижининг тыныжын бууй согуп турат.

— Жаанак бисти аш-курсак, кеп-кийим жууп аларыс дейле, Яаш-Турадан чыккан. Жолдо бүдүн-жарым күн өткөн. Бого коноло, мынанг узак жок журт бар, ого барарыс. Анда эки-үч күн жүрерис деген. Кел жадала, оорыган. Онон ол ло, жада калган... Бис корколо, жойу, башла жайган жер жаар базып ийгенис — деп, Заурия милиционерлердинг сурагына каруу берди.

Карганакты түрген болуштын машиназына, кийин жанына, сугуп ийдилер.

— Слер эмди кайдар барараар? Таныш улус бар ба? — деп, милиционерлер цыган балдардан сурадылар.

— Жок — деп, Заурия айтты. — Билбей жадыс, кайдаар барарысты.

— Олор бистинг пионерлердинг лагерине барар. Анда конор. Онон жартала берер — деп, мен айттым. Заурия төмөн лө көрүп алган турды.

— Чын, чын... Олор бисле кожо лагерьде болор. Степан Леонидович, бистинг директор, оларды сүрбес.

— Же, уулдар, бис слердинг сөскө бүдүп жадыс — деп, милиционерлер жөпсиндилер.

— Абралу атты канайдарыбыс? — олардын бирүзи кенетийин сагыш алынды.

— Чын да, — экинчизи жөмөшти, — атты та кайдаар эдетенис.

Мен жаңы ла ат керегинде санана бердим... Же... оны бистинг пионерский лагерьге ле апарар керек. Жаланда канайда оны таштайтан.

— Ат та арык эмтир. Төрт сөөк — деп, олардын бирүзи унчукты.

— Атты бис лагерьге апарарыс — мен шүүлте эттим.

— Бис оны кичеерис — Санаш жөпсинди.

— Бис атты кичееп билерис — Заурия кенейте айтты.

— Же, жөп. Атты абразыла кожо лагерьге апарыгар — милиционерлер айдала, город жаар мантадып ийди.

Төртү атты өмөлөжип жегеле, лагерь жаар атандыс. Лагерге једин келеристе, күн кырлардын баштарына јууктай берди.

— Озо ажанып алыгар, онон куучындажарыс — деп, Степан Леонидович айтты.

Цыган балдар, Санаш ла мен колдорысты капшай ла јунуп, столго отура бердис. Заурияны, Ваноны, Гришоны столовыйга јүк ле арайдан кийдирдибис. Болгылабас.

Степан Леонидович, обору јаан, күргүл-сары калын чачту, тал-орто сынду кижиде, ажанала келзеес, кыбында бисти сакып отурды.

Ончозын јартап угала, директор айтты:

— Бүгүн бу балдар алтынчы байканда конуп алзын. Эртең балдардын поликлиникасына воспитатель апарып, су-кадыгын шиндеер. Кем јок, ады да, абразы да лагерьде артсын. Төрөгөндөри келзе, алгылап албай... Балдарды да алгылаардан маат јок.. Бойларынын ла күндеринде болгой.

Ол ло бойынча цыган балдар пионерский лагерьде артып калдылар. Вано Зауриядан эмеш кичинек. Эң кичүзи Гришо. Эки уулчак бир байканда, Заурия дезе кызычактарла өскө байканда.

Јаан удабады, цыганнын арык ады семирп, сырты баспак ошкош болуп башпайа берди. Бис оныла городтон лагерьге калаш та экелип, покосто дезе бугул да тартып турдыс. Бугулды көп нургунында Вано тартат. Бистинг беш саар уйыска, онын этке азырап турган бозуларына өлөңди бис бойыс эдип јадыс.

Цыган балдар эмди чек өскө. Кийимдери ару, бүдүн. Семтейе өскөн чачтарын јазап, јараштыра кайчылап койгондор. Көрөргө дө эптү. Бистинг балдардын туразында азыйда алтай балдар, орустар, украин де укту балдар болгон. Эмди цыгандар кожолды. Мында, бисте, сен цыган, сен оңор, сен алтай деп кем де айтпай јат. Ончобыс бир түңгей — өскүстер.

Јуукта кыстардан меге сөс келди: «Сени Заурия сурап туру. Пионерский лагерьдин үстиги јанында төңнинг бажында тал-түшке јетпей туруп, сени сакыыр. Келзин деген».

Күн изү, јарык, эрке чогыла јердин ончо өзүмин, тындузын бир түңгей эдип јарыдып турды. Бодозо, кандый јакшы. Оны јангыс ла сезер, билер керек.

Биске, балдардын туразында жаткан балдарга, бастыра балдар тўнгей. Жаңыс ла жаан улус улусты аңылап жат. Ол алтай, ол цыган деп. Бис, корголдор, анайда айтпай жадыс. Билбей де жадыс.

Мен кайда барып жатканымды кемге де айтпадым. Керек десе Сана.жа да.

Тўннинг бажына чыгып келзем, кара чачы эзинге жайылып, Заурия койу бўрлў жодранын жанында турды.

— Э-эй, Заурия! — мен сўўне бердим. — Мен байа эртен тура, ажанып турарда ла, көргөм... Онон жок болуп калган. Эмди сен мында!

Анайда айдала, мен Заурияны та нениг де учун кучактай алдым. Ол база. Мени бойына жаба тутты. Же ол ло тарыйын колдорын алып, унчукты:

— Келгенинг жакшы, Эргиш. Сени мен, ажанып отурала, көп катап көргөм. Сен десе кижее көрбөй, эки көзингди көчөлў аяктап албай жадын...

Мен уйала бердим. Ол бир жанынан: ачап, аярын-кай эмес. Экинчи жанынан, Заурия, байла, менин ого эткен аяруумды, баштап ла тушташтан ала, бойына жуук алынган. Оны, айдыш жок, чын сескен.

— А сен, Заурия, мени улай ла сени көрўп турзын деп пе?

— Жок... Же сени көрбөзөм, кемге көрөтөм? — кыс сурап жат.

— Мен экран эмезим, кино көрөтөн — айттым.

Бис экў бой-бойысты баштап ла канайда ширтей көрўшкенис, анайда ла аыктай бердис.

— Эргиш, сен мениле жолыкпай, куучындашпай, көрўшпей барзан, мен балдардын туразынан жүре берерим.

— Каткырып жадын ба? — кайкайдым.

— Жок, чын санаамды айдып турум — Заурия колымды колына алып, көзиме чике көрўп, айтты.

— А ийиндерингди канайдарын, Заурия?

— Олор мениле кожо барар... Бис бой-бойысты тапташпас улус.

— Же слердин эне-адагар жада калган не, Заурия. Эмди десе жаанагар жада калды. Төрөгөндөр жок. Кемге баратанаар?

— Баш жайган жер жаар.

— Слерге, Заурия, ўренер керек. Бисле кожо. Жакшы жүрўм жүрер керек.

— Биске үредү керек жок, Эргиш. Бис жайым улус. Анайда бистинг жаандарыс айдып жат.

— А бис кандый улус, Заурия? — кайкайла, сурадым.

Заурия, эмеш турала, айтты:

— Слерлер жайым эмес. Не дезе, пионерский лагерде эмди жадып жадаар... Онон городко, балдардын туразына көчөрөөр. Уренереер... Ол ло. Тудуш ла неден де камаанду. А бис..

— А слер кандый?

— Бис жайым. Кайдаар ла, керек болзо, бар жадыс. Оны сен билбей жадын, Эргиш. А бис, цыгандар, олардын балдары, жаштан ала оны жакшы ондоп, билип жадыс.

Нени айдарын билбей турдым. Көксиме тыныш жедишпей туру деп билдирди. Канайып эмди Заурия ийиндериле кожо жүре беретен. Кемдерге барар? Ненин учун олар бисле кожо артар күүни жок?

Зауриянын көксин көксиме жаба кучактап, кулагына шымыранып, араай, эзинге жайылбазын деп, айттым:

— Заурия, сен сала берзен... мен, тегин де өскүс киж, чек өскүс болуп, артып каларым... Оны билип турун ба? Заурия, а, Заурия?..

— Эргиш... меге де сен жогынан жеңил болбос... Сени баштап ла көрөлө, та ненин де учун көксимде сан башка кубулта боло берген. Сен чек ле сан башка, жуук, эрке болуп көрүнгөн, — Заурия араай айдып, кап-кара көстөриле мени өртөй көрөт.

— Мен де андый айалгада болгом. Сени, Заурия, чек ле жайылган жаскы чечекке түңей көргөм. Ол тушта, — баштапкы тушташты эске алдым.

— А карындаштарым?

— Ийиндеринг де сенин жараш — дедим.

Зауриянын кунукчылду көстөри кенерте сүүнчилү боло берди. Ол менин колымды ала койып, сан өрө, кырланды өрө жүгүрди. Оны көрөргө кайкамчылу! Чачы эзинге чачактала жайылып, платъези элбиреп турат. Өдүк жок, байла, байканда арттырып салган болбой.

— Бот, Эргиш, мен эртен эки карындажымла жүре берерис, уктын ба?

— Вано ло Гришо бу керекти билер бе?

— Олорго мен башкүн айткам... Јөп.

— Ол ло, сала беререер бе? — та ненинг де учун анайда сураганымды билбей калдым. — Ойто, айса болзо, келереер?

— Јок, Эргиш, ойто келбезис... Билеринг бе, мен ойто качан келерим?

— Та, — ондобой айттым, — ойто келзен, карын јакшы. Бисле кожо болорынг.

— Э-э, Эргиш — Заурия магдайымнанг кенерте оком эделе, айтты. — Ойто, качан јаандап калзам келерим. Јаан кыс бололо. А сен ол тушта јаан јинт кижжи болорынг. Билдинг бе?

— Ол өйгө јетире кайда болорынг?

— Өзөрим... Бистинг, јайым цыган улустын, ортозында. Је јангыс мындый јөп: сен, Эргиш, бистинг барып јатканысты кемге де айтпа. Директорго, воспитательдерге, нөкөрлөринге. Јангыс ла бойын бил... Онон өскө мен сеге качан да ойто јолыклазым. Адынды да эске албазым. Пионерский лагерьден нени де албазыс. Оны јарт бил.

— А абралу адыгарды? — деп сурадым.

— Јок, ол биске керек јок... Ол ло. Ат слерге артсын. Бис экү кырланда узак јүрдис.

Тал-түштинг кийнинде мен Заурияны кайдан да бедреп таппадым. Кожо јаткан кызычактар билбес. Өдүги байканнынг эжигининг јанында. Кычырып турган бичиги тумбочканынг үстинде. Карындаштары кем ле јок ойногылап јүри. Заурия кайда барганын олор до билбес. Је кунугып тургандары јок.

...Цыган балдар лагерьден качарга туру деп директорго, айса кемге-кемге канайда айдар? Ол күн мен туйук санаага тынг бастырып, кемле де куучын-дашпадым.

Энгирде, ажанып отурала, Зауриядан, кемге де билдирбезинен, кс албадым. Ол до мен јаар көрүп салат. «Бу бистинг куучын јокко калганчы туштажу» — деп, ичимде санандым. «Айткан сөс, аткан ок» — деп алтай улуста кеп сөс бар. Айтпаска сөзимди берип салгам.

Уйуктап јадар алдында, мен Санашты тышкары барып келек деп айбыладым. Онөтийин. Јангыс ого айтса, кем јок деп, бу энгирдинг туркунына бойыма јөп өттим.

— Билеринг бе, Санаш, — деп, байкандардан ырай-

ла, нөкөриме айттым. — Заурия ийиндериле кожо бистен барарга јат. Эртең ле. Таң алдында деп айткан. Канайдарыс?

— Качарга! Канайып?

— Багырба — дедим. — Сеге ле айт јадым.

— Ээ, сен оның учун энгирде оноң эки көс албай турганың ол туру не, — Санаш айда салды. — Заурия да сени улай ла көрүп сал турган эди ле... Дежурийтап турган воспитательге айдар керек.

Јажытты Санашка айдардан озо мен оны сзолодо шүүп салган болгом. Керде-марда айдайын да дезе, керек дезе дежурный воспитатель де уйуктап јада берер өй болор. Санаш барбас учурлу. Эртең тура ол айтса, орой болордонг маат јок. Је эртеңгизин эртең күн билзин.

— Сен Заурияга күүнзеп јадың ошкожың, Эр-гиш? — кенетийин Санаш мененг сурады.

— Оны сеге канайда айдар? Чын, Заурия меге јарап јат... Је бис балдар ине. Сен де, мен де, олор до.

— Кожо качсанг.

— Сен меге каткырып па?

— Јок. Је јаманымды ташта... Эртең олорды үйде-жиң салгайыс... Јарайт па?

— Јарайт.

* * *

Эртең тура физзарядкага чыгарыста ла, тал-табыш јарлана берди: цыган балдар јок! Воспитатель үй кижин көндүре ле ыйлап турды. «Кече ле энгирде ончозы болгон!» — ончо балдарга угустыра айдат.

— Энгирде, уйуктаарда, цыган уулчактар төжөктөринде болгон — кожо јаткан уулчактар айдыжат.

— Заурия да энгирде бисле кожо болгон! — кызычактар үн алыжат. Санаш ла мен, билер де болзоос, унчукпадыс. Јаңыс ла воспитатель ачу. Ыйлап турган.

Ажанып отурганчаас, курсак тажып турган дежурный балдардың бирүзи түйүнчекте кийим экелди. Кожо арттырган ак чаазында мынайда бичип салтыр: «Бис үчү слерден барып јадыс. Ачынбагар. Кийим бу. Бойыстың эски кийимдеристи кийип алганыс. Јакшы болзындар!» Учында, Заурия деп, колын салып койтыр.

Санаш ла мен, чала-была ажанала, күр јаар бар јок

күчисле жүгүрдис. «Бис Јаш-Тура јаар барарыс» — деп, кече Заурия айткан болгон. Күрдең ыраак жок автобустың токтойтон жери бар. Олор анда болбозын деп, мен Санашка айттым.

Чын да, Заурия, Вано, Гришо — ончозы анда тургулады.

— Айса, Заурия, барбай артып калзаар.

Заурия колымнанг алып, айтты:

— Эргиш, мен сени де, Санашты да, балдарды бастыразын качан да ундыбазым... Бис үчү слерге јаан быйанду... Эзен болзын, Эргиш!

Бу ла өйдө үстиненг төмөн автобус једип келди. Куучындажарга да болбоды. Олор, эжик кичинек ле ачыларда, автобуска сурт ла киргилей берди. Бис јангыс ла көр тура калдыс.

Мениң лаптап көргөним — Заурия ол ло эски элбек чоокыр платьезин кийип алтыр. Уулчактар ол ло штандарын, чамчаларын кийгилеп алган, је јангыс ла јыртыктарын ончозын јамагылап салганы иле бөлди. Ап-ару эдип јунгулап койгон кийим. Јамачылу да болзо, ару, эптү.

Заурия, Вано, Гришо автобустың кийининдеги көз-нөктөң колдорын јангып, жүргүлей берди. Бистер ол ло јерге туруп-туруп, кайра јанып ийдибис.

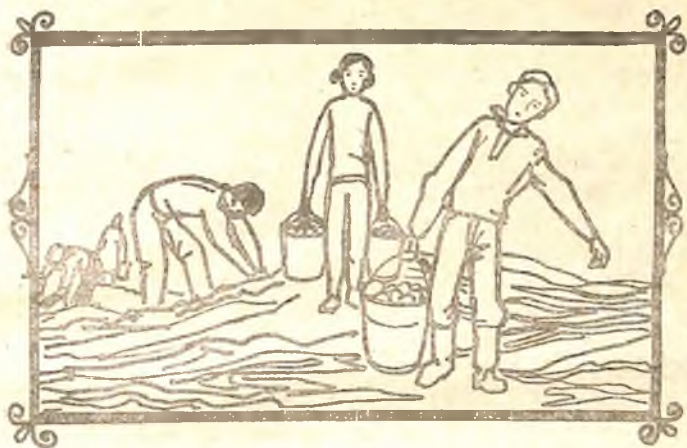
— Је, олорды көрдөөр бө? — деп, бистеиң сурадылар.

— Олор Јаш-Тура јаар жүргүлей берди — деп, мен айттым.

— Јакшы једигер — деп күүнзедис, — Санаш эки кижиге учун айтты.

— Ончогор јакшы балдар эптиригер! — деп, директор Степан Леонидович айдала, кыбы јаар кире берди.

Санаш ла мен бойыстың азыраган адысты абрага јегип, город јаар калашка атандыс.

ҮЙИНДЕ АЙТКАН АЛКЫШ

Сыгын айдын экинчи жарымы. Колхозтын аш салган жалаңдары сап-сары. Бышкан аштаг. Айас күндерде ашты түргөн жунадып алары кажы ла колхозчыга жарт. Тенгеринин килегинде сөс тө жок. Онын учун комбайндар эртен турадан ала орой энирге жетире аш жунадып согот. Жалаңда аш эм де көп. Тут күндер болбогон болзо, аш үзе жунадылып калар эди. Ашла коштой колхозтын ал-камык маала ажы кайда деп. Ончозына колхозчылардын күчи жетпей жат.

Колхозтын председатели, Буучай Бурмалович, тал-түштин кийининде, суббот күнде, кечеги куучын айынча, школго келди.

— Же, балдар, картошко казарга белең бе?

— Белең! Белең! — деп, ун жаңылана берди.

— Машинага отурыгар — председатель сүүнүп, балдарга машинанын үстине чыгарга болужып, айдат.

Ыраак-ыраакта турган эбиреде туулардын агажы алтын бүрле жабынып, жаан байрамга белетенип алгандый. Жалаң жерлер сары-күрөң. Ашту жалаңдар — чек ле алтын. Айас күнге салам суркурап жадат. Чек кижинин көзүн кылбыктырып турар.

Кажы ла балада сабат, күрек, кайык. Картошколу жалаңга келгилеерде, кыранын ас жарымызы казылыптыр. Картошко казып турган улус сүрекей ас.

— Кандый јакшы балдар, биске болужарга келген! — деп, олор сүүнет.

— Слердин эн артык болушчыларыгар келди! — деп, јнит, сүүнчилү Буучай Бурмалович айдат. — Бот слерге, балдар, јалан! Казыгар.

Сабаттарга картошко калырт эдип салынып, балдар иштене берди. Јаланга тегин-калас картошко артпас учурлу. Кичинек те картошко керек деп, председатель текши јарлап салган болгон.

Балдар, көнөктөри толзо ло, картошканы јангыс јерге тажып, јаан чокчомдор эдет.

Бир кезек јаан улус картошканы машинага коштойт. Устине толзо ло, ол јурт јаар сунат. Картошколу јалан улусла, анчада ла балдарла, борлоп јатты.

— Орой энирге јетире чыдажып, картошко казып болорыгар ба? — деп, колхозтын бригадири сурайт.

— Казарыс! Казарыс! — деп, уулчактар ла кызычактар үн алыжат.

— Казылган картошканы узак тажыбагар. Бого чогыгар — деп, бригадир балдарга јер көргүзет.

Картошко быјыл јакшы бүткен. Кезигин көрзөн, чек ле јаан кижинин јудругындый. Оокторы ас. Је кажы ла бала, кажы ла колхозчы јерге бир де картошко арттыргыспай казат.

— Слер көнөккө өткүре толо картошко салбагар. Тажыырга уур, — деп, кем де кичинек балдарга килеп, јакарат. — Уур сабат көдүрбегер — деп, экинчизи јакарат.

Күлүмзиренген айас күн ашканча, балдардын күчиле јаан улус картошканы үзе казып, кыранын анканына јетилер. Бу өйгө јетире «ЗИЛ» тагмалу машина толо картошко коштоп, јурт јаар үч катап атанган.

— У-у, казылган картошко эм де көп. Качан јанарыс? — деп, кичинек уулчак аказынан сурайт.

— Удабас ла — онызы каруун јандырат. — Сен, арыган болзон, амыра. Көрзөн, кем де арыдым деп айтпай јат. А сен кынзып баштап јадын.

Кичинек уулчак, эбире көрүп, ујалган чылап, төмөн көрүп иштене берет.

Качан картошко казылып божоордо, колхозтын председатели айтты:

— Слер, балдар, сүрекеј тын иштедеер. Ол белең машинага отурала, јаныгар. Слерге јаан быјан.

— Жок, бис картошканы машинага үзе коштогончо иштеерис — деп, балдар үн алышты.

— Соок ине. Онон энгир кирип жат — деп, бригадир айтты.

— Кем жо-ок! — уулчактарды ээчий кысчактар «жар-р» эдип айда салдылар.

— Мындый балдарла бистинг иш үзүлбес! — деп, Буучай Бурмалович сүүнет. — Бот, күчеерди эртенги күнге кичееген болзоор, жакшы болор эди. Жаңыс ла жаан балдарга айдадым.

— Эртен не болор? — кезик балдар энчикпейт.

— Эртен маала ажын жуунадар керек. Же кемнин күүни бар, баш болзын. Эртен тура конторанын жаңына келигер... Свеклалу, морковьту жалаңды билер бедигер?

— Билерис! Билерис! — эбире үн жүркирей берди.

Балдар жаан улусла кожо эки машина картошко коштодылар. Машинанын кайырчагынын кырына тен эдип: чокчойто урза, жолой төгүлип калар.

Ол күн школдын балдары айылдарына, арып та калган болзо, сүүнчилү жанган. Кайтса да, бир уунда жаан жалаңды ас-мас улусла казып алып чыккан. Ол ло күн өмөлөжип, машиналарга коштоп, тартып алгандар. Тартып албазан, каскан картошко бир ле күнге, жалаңга конзо, ол ло күски соокко тонуп калар эди. Не десе, бийик кырлардын бштарында жаңы кар, жука да болзо, көрүнип, кыш келеткенин керелеп жатты.

* * *

Амыраар күнде, таң эртен тура, күнүн сайын чылап, председатель конторага эрте келди.

Чынынча, бүгүн школдын балдары келбестен маат жок. Кече орой энирге жетире олор камык картошко каскандар. Келерис ле деген. Кайдан, уйуктаалап ла калган балдар болбой деп, Буучай Бурмалович ичинде сананат.

Жаан удабай бригадир келди.

— Же, улустын көп нургунын бүгүн свеклага, морковько салар ошкош — деп, председатель, эзендешкен ле тарыйын, бригадирге айтты.

— Салам обоолоор иштен айрыыр деп пе? — ол удура сурады.

— Маала ажын жууп албазаас, кардын алдына артардан маат жок. А салам артса, мал, ошкош ло, кардын алдынан казып, тунгей ле жип салар. — Председатель сабарларыла столды токылдатты.

Буучай Бурмаловичке жүк ле жирме сегис жаш. Колхозто агроном болуп иштеген. Качан азыйгы . председатель амыралтага чыгарда, онын ордына тургуза ла жагы кижн тургузар дешкен. Председательге үй кижн көстөгөн. Кажызын журт эл-жон жарадар, ол председатель. Бригадир болуп турган кижн, зоотехник, үчинчи агроном. Бу ла Буучай Бурмалович.

Анайып улус 1987 жылда, декабрь айда, жагы председателге Буучай Бурмаловичти тудуп алган.

— Слер мени председатель эдип көстөп алганыгар. Онын учун сөстөн чыгар аргагар жок. Слер иштебегер, мен де иштеп болбозым, — деп, баштапкы ла сөзн андый болгон.

— Слердин кийнеердег жаан-жаш барар. Жагыс ла ачык-жарык иштегер. Улусла бек колбу тудыгар — деп, ол тушта жагы жаан бир канча колхозчылар айткан.

Айдарда, кече школдын балдары бойынын күүнн-ле бозом энгирге жетире иштегени ол сөстөрдиг керези эмес пе.

— О-о, көрзөөр, Буучай Бурмалович, туку өрө балдар келеет. Көнөктөрнн тудунганча... Жакшы, жакшы.

Председатель кийин жаанында чичке көзнөктин апару шилдери өткүре көрзө: чын, балдар келеедирн. Байагы бойынча келбес деп комыдап отурган кижн сүүне берди.

Анча-мынча өй өтти. Улус тартар үсти жабынчылу машинанын жаанында балдар кыймыражып турды.

— Жакшылар ба, балдар! — Буучай Бурмалович конторадан чыгып, эзендешти. — Балдар кандый көп жуулган! Машинага бадарыс па?.. Мен бодозом, бада-ар!

Түрген жорыкту машина жарым часка свекла, капуста, морковь өскөн кырага шунуп жетти. Балдарла кожо председатель, бригадир, улус.

— Ишти озо свекла жуларынан баштаарыс — бригадир, балдарды жергелей тургузып, айтты.

Иш көндүккен. Күн, балдардын ижине сүүнген чилеп, изү чалып баштады. Эбире сап-сары. Анчада ла агаштардын жалбрак-бүрлери. Чек ле күски күннин

чокторы алтындалып, жалбрак, бӯрлер болуп, эмди тӯжӯп тургандый.

Јаан удабай алты-јети кире уулчактар велосипедтӯ келгиледи: машинадан оройтыгылап калган.

— Эмеш орой турганыс. Уйуктап калганыс — деп, кемзинип те турза, ачык-јарык айдышты.

Бригадир оморды, эмеш јаан уулдарды, капусталарды кессин деп јакарды. Олорго не болзын, кижинин бажындый кӯк-кӯк капусталарды кезе чапкылап, жангыс јерге чоккылайт. Торт ло кӯк корым.

Балдар, бир кезек колхозчы уй улусла кожо, талтӯшке јетире јаан кыранын свеклазын ончозын јулуп ийдилер.

— Кандый тату курсак! — дежип, кайнаткан лапшаны, картошконы балдар, кичинек те арттырбай, тойо јигилеп алды.

Тойо ажанган балдар кокыр куучында.

— Э-э, бу сен, Мишек, јӯзинди не керек кызыл-чоокыр эдип свеклала будыган? — деп, кызычактар сыр каткыда.

Мишек алтынчы класстын уренчиги. Эди-каны толо, тегерик ак чырайлу. Мишек школдо бойынын шулмузыка иле. Уни откун. Бот эмеш ле иштенип турала, томракла свекланы јара кезип, онын будукту јулугыла јаактарына, мандайына суртунип ийген. Керек дезе эмеш тобракла да уйманып, каткы кодурген.

— Сенин јӯзин откуре ару — дейле, бир кезек кызычактардын јӯзин де свеклала уймап ийген турар. Балдар баштап тарыйын ачынар, онон ойто ло ойногон, каткырган турар.

Свекланын тӯжӯми јокту эмес. Эки јаан машинага чокчойто коштогондор. Ого коштой свеклалардын јааны сурен. Чек ле бригадирдин јудругындый: јаан, јаан.

Когоргон капустаны уулдар јаан да удатпады, кезе-кезе чапкылап, эки-уч јерге обоолой чоккон турдылар.

А морковьты не дейзеер. Јажыл јелеелу, кызыл башту кулуктерди јула тартарга балдарга уур ла иш эмес. Јажыл чачак ошкош бурлерин кезе согуп, баштарын конокторго салып, јаан-јаан чоғымдар эткилейт. Чоккон морковьты корзогор, чек ле корым ошкош.

— А, Мишек, эриндеринг морковьтон не кызыл эмес, мынча кире тойо жириңде? — деп, байа ла кысчактар уулчакла берижет.

— Слер јиген болзогор, эриндереер кызарар эди. А биске, уулдарга, морковьтон эриндер кызарбай јат — Мишек чечеркеген айасту айдат.

— А, карындараар тастайып јат! — база ла кызычактар оны туйуктайт.

Уулчактар да, кысчактар да јир каткыда.

Он сотыктанг морковь јакшы бүткен. Койу, јаан. Јаан «ЗИЛдинг» кузовына чокчойто саларда, јерде бир ле эмеш артты.

Иш түштинг беш сагадында учына јеткен. Је ончо түжүмди ол ло күн ончозын чыгара тартып болбогондор. Јаланда корымдап чоккон капуста ла бир эмеш свекла, морковь артты.

— Онызын эртен колхозчылар бойлоры тартып алар! — бригадир, бир јаан иш эдилди деп, сүүнип айдат.

— Слер эмес болзо, балдар, бу ончо маала иш бир беш-алты күн өдөр эди. Слердин болушла эки ле күнге картошко, морковь, свекла, капуста — ончозы јылыйтү јогынан јуунадылды. Алкыш слерге. Бу алкышты бис слерге, балдар, иш божоордо ло, өйинде айдып јадыс. Тай ат көдүрип болбос, «ЗИЛ» машинага коштоп болбос, алкыш слерге! — Буучай Бурмалович айдат.

Күски күн кырга ажарга, отура берди. Серүүн эзин бийик кырлардан ичкери согот. Колхозтын байлык түжүм берген кыралары јенил амырап јат.

АДАЗЫНЫҢ ЭТКЕН ЧАНАЗЫ

Айланыжып кар жаады. Эбуре ап-апагаш. Баштапкы карга көстөрүң кылбыгып турар. Јаш карга басан, табыш јок.

Агаштардын корбо будактары карга база бастырып салган. Торт ло јундалып калгандый. Көжү, јенгил карла базарга сүүнчилү.

Айдарга јети јаш. Баштапкы класста энг ле кичинек сынду уулчак.

Ап-апагаш кар јаап, кыш келерде, уулчак кулакташту бөркин ала койгон. Оны энези јайгыда борсыктын терезиненг көктөгөн. Эмди Айдар оны кийип аларда, бөрүк јаан деп туура улуска көрүнди. Је уулчакка ол өп лө ой. Тегин көрзө, јаан. Борсыктын түги узун, атраш турганда, анайда көрүнери јолду.

Айдарга адазы јайгыда чана эткен. Узуну уулчактын сынынанг узун. Онг колун көдүрзе, узуну колдын бажыла тег.

Адазы чананын сыртын күрен будукла будыган. Көргөн кижиге магазиннинг ле деп сананар.

Ап-апагаш карды көрөлө, Айдар энчикпеген:

— Ада, мен чанала јыгылайын ба?

— Айдар, эмди кар јаш. Јыгылап болбозың.

— Ада, тышкары чанала балдар кө-өп!

— Акыр, Айдар, эмеш сагы. Кар тонзо, жыгылаарың — деп, энези куучыңга киришти.

Арга жокто адазы жөпсинди.

Айдар жылу тонын кийди. Меелейин база. Курын курчанды. Чаналарын ийинине салып, айылдаг чыкты.

Айылдан чыгала, ары-бери көрди: балдар көп по, ас па деп. Же олор тың ла көп эмес. Кыйгы-кышкылу төстөктөн кем чаналу, кем чанакту жыгылайт.

Айылдаш балдар Айдарды көрүп ийеле, кыйгырышты:

— Айдар, бери кел! Бисле кожо жыгыла!

Айландыра нажы балдар Айдардын чаназын көрөр күүндү. Оны уулына адазы эдип берген деп олор билер. Же кемизи де эмдиге жетире көрбөгөн.

Айдардын чаназы өскө балдардын чаназынан башка. Башказы неде дезе, онын таманына агнын терезин кадап салган. Түгин кайра эдип. Төң өрө чыкса, чана кайра жылбас. Түк атырак боло берер. Төңди төмөн түшсе, сурт ла. Түк жулмайа жада берер. Оног тайкагы кожулар.

Айдар төгнниг бажына ууланды. Чаналарын ийининен де түжүрбей. Төнгө жүк арайдаг чыгала, чаназын кийген. Оп лө ой. Тапчы да эмес, жаан да болбой жат.

— Акыр, чаналарыңды агнын терезиле жапкан деерде, көргүссен, Айдар, — деп, балдар ууй тутты.

— Адаг кандый ус кижиге! — бир уулчак айдат.

Айдар, тумчугын ичкери тартынып, неме айтпайт. Адазынын ижиле сморкоп, уулчактарга айтты:

— Адам ончозын эдип билер. Чана, чанак, абра, калбак, аяк, суска.. Оног до көпти.

Ап-апагаш кар эмеш жашкан, шүлү. Чаналар тың ла жылбай, тургакталып турат.

Андый да болзо, Айдар төг өрө чаназыла чике базып чыгат. Тайакка тайанып. Өскө балдар чаналарыла туура-туура базып көдүрилет. Чаналарынын таманын тереле жапкан эмес. Кайра тайкылып турбай.

— Айдар, же төстөктөн жыгылап түшсөң! — балдар сурайт.

Айдардын жыгылап түжеринен жалтанып тургань: жарг болды.

Айландыра балдардан кем де айда салды:

— Айдар, коркыба да, мактанба да. Жыгылап түш. «Айдып алды» — деп, уулчак ичинде сананды.

Анайда айттырала, Айдар турган жеринен саг төмөн жыгылап түшти. Кичинек ле барала, учазына отура түшти. Уулчактардын каткызы жир-р эдип калды.

Ачу, же канайдар? Жаңы жыгылап баштаган. Урене бербей.

Ак карга уймалган уулчак туруп келзе, борсык тере бөрки өзөктө жатты. Бир будында чаназы жок. База ла өзөктө. Буттан уштылала, жыгылай бертир.

— Айдар, эмди мен учуртып көрөйүн, сенин ан манду чананга — эмеш жаан уулчак айдат.

Ан тере таманду чананы ол уулчак кийеле, төнгди төмөн жыгылап түжет. Экинчи катап төнгнөн түжеле, чананы өскө уулга бергени Айдарга ачылу болды. Же унчукпады.

Алтынчы класстын уулчагы айтты:

— Айдар, ачынба, мен бир-эки катап өзөк жаар шунгудып ийейин.

Айдар жөпсинип ийди.

Айдарда, ол уулчак эки эмес, төрт-беш катап төнгнөн жыгылап түшти. Жарт, Айдарды базынып жат.

Алтынчы катап төнгө чыгала, жыгылап түжерге ле турарда, Айдар, ачынала, ол уулчактын кийин эдегинен кайра тартарда, онызы жыгыла берди. Уулчак бир чаназын онын будынан суура тартты. Аайы-бажы жок алгырып, экинчизин суурып жадарда, жыктырган уул Айдарды чарчада тееп ийди.

— Айдарды не тееп турун, а! — деп, эки уулчак келеле, ол уулды төжинен тудала, өрө көдүрүп, кезедилү үнле айдышты. — Баланы жерден көдүр, чаназын буттарына жаап кийдир!

Айдарда, алтынчы класстын уулында үн де жок. Айдарга чананы жаап кийдирип береле, айлы жаар жүгүрдү. Байла, уялган эмезе коркыган...

Айдар ол күн бийик эмес төнгнөн төртөннөн ажыра жыгылап түшкен. Учы жаар жыгылбай жыгылаарынын марын билип алды.

— Адамнын эдип берген чаназы сүрекей жакшы. Ол эмес болзо, мен жыгылап та болбос эдим — деп, Айдар мактанды.

— Андый, андый. Иштебезе — калаш та таап болбозын — кем де чүмдү айтты.

— Адам айткан: «Үренбей туруп, онду кижиде болбозын» — эмеш жаан уул чечеркеди. — Оны ундыба, Айдар..

Айдар, балдар айылдарына таркаарда ла, айлына жанды. Бастыра бойы үлүш. Жашкан кардан. Чаназын эптү эдип катай салала, база ла ийинине салып алды.

Айылга кирип ле келеле, уулчак сүүнчилү айтты:

— Ада, слердинг эткен чана мени жыңылаарга үредип салды. Эмди мен күнүн ле жыңылаарым, жибе, ада?

— Андый да болгой ло — адазы жөпсинди.

Айдар аң терезиле жапкан чаналарын печкенин жанына жөлөп тургусты: кургазын.

Ак карлу күн соок то болзо, же Айдар соокко тонбоды. Энезинин көктөп берген борсык тере бөрки жылу. Тере меелейи колдорго кичинек те тонорго бербеди.

Адазынын эдип берген чаназы төнгичекти өрө чыгарда, бир де катап жыкпады. Же санг төмөн түжерде, жыгылыштар көп болгон. Ол Айдардын бойынан камаанду: жыңылап билбес. Жаңы ла үренип жат. Же ол күн уулчактын жегүзи жаан да, учурлу да. Ол баштапкы алтамдар.

Ап-апагаш кар жерди бүркеп салган. Эмди ол кайылбас. Жаска жетире там калыңжыыр. Же ого жетире Айдар чанала жакшы жүгүрер, жыңылаар эпти жеткилинче табар. Жаңыс ла ак кар болзын.

КЫШКЫ ЧЕЧЕКТИҢ ЈЫДЫ

I

Кичинек-Үлегем өзөк. Онын суузы шуулт табышту, ак көбүк агынду.

Јаскыда онын суузы јаан, агыны түрген. Туштаган ла јердег кечип болбозын. Атту кечсен, адыгла кожо жыгыларын. Алаңзу јок. Онын учун улус ого ајарынкай. Кечер јерди бедреп, кичеенип, ајарынып кечер. Је јөйу болзон, кечерге сананба. Јаңыс ла күр керек. Је күр үч ле јерде. Эки күр јурттын эки учында, бирүзи — ортозында.

Кичинек-Үлегем јурт капчал јерде. Ончо айылдар онын эки јарадында ак јерлерде туруп јат. Јер элбек эмес учун, јурт узун сынына өскөн. Бир учынан бир учына келерге, бир час болор ошкош. Јаан улуска. Је јиит улуска ла балдарга јарым ла час болор.

Јурттын алтыгы учында, эски күрден ыраак јок, Санакуш өрөкөн јуртан јат. Ого јуукта ла јетен јаш толгон. Эди-каны чала шүүле берген. Чачы, сагалы чала буурыл. Тиштери, куулы чылап, саргара бергени база иле.

Онын јаңыс уулы город јаар канча јыл мынан озо

көчө берген. Уч балазыла кожо. Адазын — Санакушты — жагыскандыра арттырып койгон. Же ол тушта Санакушка жүк ле алтан јаш болгон. Алтан јаштуда ол јиит кижидий жүрген. Түрген базытту, кол-буды сукадык. Ого алтан јаш толордо, үйи јада калган. Јаан удабай уй саарга үренип алган. Ого ол до күч болгон. Же оноң ончо ишти өрөкөн бойы иштеп жүрген.

Санакуш бир саар уйлу, үч койлу, үреген ийттү, уйкучы кискелү. Огородту. Чеден-таскакту, мылчалу.

Туразы эки кып. Тын ла јаан кыптар эмес. Эжигинде кыпта көп јерди печке бийленип алган. Эки көзнөктинг ортозында јаан эмес стол. Колдоң кадап эткен аяксалгыш. Тоолу аяк. Чай азып ичер чөйгөнөк бар.

Турадан ыраак јок суу. «Одын-суунын јуугы јакшы» деп алтай улус тегиндү айтпаган. Санакуш ол ло суунын јарадында, јетен јашка јеткели мында ла јуртап јат. Онын шуултту табыжын угуп, чакпынду агынын көрүп јаткан. Эмди де угуп јат, эмди де көрүп јат. Калганчы өйдө турадан чыкпай, оорып, шыралап јада берген. Јагыс уйы саалбай турар, эки-үч койы јерде конор. Ийди де үрбес, кискези де маарабас. Ого коштой омор база ла алдынан баскылай берди ошкош.

Бир күн Санакуш айылдаш улустын уулчагын айбылап, ого самара бичиткен. Город јаар. Канзанын бажындый сок жагыс уулына. Келдине. Омордын балабарказына.

Самара мынайда бичилген: «Кару уулым, Казай! Кандый јадыгар? Алкы бойыгар кандый? Бала-барка кем-јок по? Мен оорып турум. Улегемнин табышту суузынын шуулажы кулагыма тунгак угулат. Онын чакпынду агынын көрбөй бардым. Бел, кол-бут тыг оорып јат. Курсак та азып ичип болбой турум. Сен мени, аргалу болзонг, келип алатан болзонг. Айса келип жүк көрүп салзан кайдар. Уйды садып ийер керек. Койлорды алалыгар. Кемге-кемге кабыртып койорыгар. Айбылап. Јайгыда өлөңнөң эдижиб беригер. Бот ол, эт те болор, јымжак түги де керек ине: балдарга јип чулук түүп береригер. Аргагар јок болзо, садып ийигер. Меге, карган сору кижиге, эмди не де керек јок. Же бот ондый керек.

Санакуш. Октябрь, 1988 ј. Кичү-Улегем».

Санакуш самаранын каруузын сакуган, сакуган. Жок. Кар жаап, куш келген. Жайгыда эткен олгон чеденде, обоодо. Ого јук арайдан чыгып, уйга, койлорго чачып берет. Ийтти, кискени, айылда болзо, бор-сарла азырап салат. Ойто ло тжжккж жадып, тыркырап, эдиканы сыстажат.

Самаранын кийининде уулы Казай бир ле катап келип барган. Кош-Агаш аймакка јуреле. Јолой кир јурген.

— Ада, бистин јаткан тура кичинек. Биледе улус коп. Эки бойыс, уч бала... Айса слерди каргандардын туразына кийдирип салайыс. Городто. Бис јанында болорыс. Коруп турарыс — деген.

— Жок, Казай, онын ордына мында ла јадарым.

— Је бис слерди тудуш ла коруп турарыс, ада.

— Жок, јок... Олжжм, мында ла олжрим.

Ол экунин куучыны анайып божогон. Казай, ол ло јана берген. Онон табыш та јок. Суру да јок.

Санакуш шыралай-боролой јаткан ла. Ап-апагаш кар кырларды буркеп салган. Кичинек-Улегемнин шулмус суузы кжк тоштын алдында, онын шуулты да јок, анданып, ак чакпыны да корунбейт. Ээн ле недий.

II

Кундер соок. Кыштын соок тыныжы туранын да ичин ала койот. Санакуш, оору да болзо, оныла тартыжып ла јат. Печкеге отты салза, јангыс кат кознжктин шилдери терлей ле берер. Калын кырузы кайылып тужер.

Соок кун турган. Кун јангы ла оксжп чыккан. Санакуш оржжжн турарынан кујсинип, тжжжгинде ле јаткан. Туранын ичи карануйзымак. Соок. Ол керек дезе, танкы да тартарынан кујсинген.

Кенетийин туранын эжиги кайра ачылган. Куу буу эжиктеги кыпка толо берген. Санакуш бороргон кжстжрилеле эжик јаар коруп, кирип келген кижини таныырга кичеенди.

— Јакшы ба, таадам! — кызычактын уни угулды. Онын уни кичинек кыпка тын јанылгадый јаныланды.

— Јакшы, јакшы! — карганак содойо туруп чыкты. — Бу кем? Таныбай турум, балам, сен кем?

— Мен бе? — кирип келген бала кайкады. — Мен... мен Чечек. Таныбай тураар ба, таада?

— Сен кайдан келдин? — Санакуш кайкады.

— Городтон. Слерди көрөйүн деп келдим.

— А-а — деп, Санакуш туруп, өдүгүн кийди. — Жагыскан келдин бе?

— Эйе, — Чечек ол ок үниле тынгыда айтты.

— Кандый эрте жет келген?

— Аймакта конгом. Автобусла жаңы ла келдим.

Туранын ичи кандый да күнзү жытла жытанат. Танкынын ыжы, батказы да билдирлү. Такта кирлү. Туранын ичи бүрүнкүй. Соок.

— От салайын ба, таада? — Чечек сурады.

— Салар, салар керек, балам. Отты салбай, а — Санакуш өрөкөн кийинип, орыннан өрө турды.

— Отураар, отураар, таада, — Чечектин үни жаңыланды. — Мен от салып, чай-чуй азарым.

Санакуш тышкары чыгарда, Чечек туранын эжигин ачып ийди. Куу буу, туман чылап, туранын жабынчызына жетире толо берди ошкош. Жыт чыксын деп, ару кейге соктырып турган не.

Эжикти жанкан кийинде, туранын ичи серий берди. Күнзү ле танкынын жыды жокко жуук. Же түңей ле, жетире чыкпаган.

От көңжүп күйерде, Чечек чай да асты, потполжыдан картошко чыгарып, сууга да болзо, каарып ийди.

Санакуш ла Чечек ажанып алды.

— Амыразан, балам, — деп, өрөкөн уулынын кызына айтты.

— Жок, таада, иш көп.

Ол ло күн Чечек айылдын ичин ап-ару эдин жүнүп салды. Таадазынын бор-сар кийимин жүнүп, туранын ичин черетеп турганча, күн өдүп калды.

Санакуш танкылаарга калтазын, кангазын ала койды. Же кемзине берген чилеп, калта-канганы жастыгына сугуп, тунгак үниле айтты:

— Ачу-коронды канча-а тартар.

— Бот, бот, таада. Тартпагар. Жөдүлдереер, тынышка жаман болор.

Ол күн, чын да, тыныжы жеңил боло бергендий болды. Туранын ичи ару-чек. Жылу. Кунукчыл жок. Көзнөктөрдүн тош-кырузы кайылып калган. Тышкары не-нени ончозын көрүп отураарга жараар.

— О-ой, оору тен жазыла берди ошкош — деп, өрөкөн айдат. — Тынарга да күч, тышкары мал-ашты да азыраарга күч.

Санакуш онон ары бу жылдарда оору-жоболго бастырганын, мал-ажын кичеегенин, улус ого канайда маала ажын казарына ла өлөң ижине болужып турганын куучындады.

Кичинек-Үлегемнин чап-чанкыр тегеризи жылдыстарла мызылдай берди. Үлкөр ле Жети-каан жылдыстар олордын ортозында. Олордын телекейи база учкыйузы жок. Жер-телекей база ондый.

III

Чечек азийгы нөкөрлөрине жолукты. Кичинек-Үлегемнин сегисжылдык школында төрт класс божодоло, городко көчкөн. Эмди жетинчи класста.

— А сен ойтө төрөл жеринини школына келип үренген — деп, үүре-желелери күүнзеди. — Ого коштой ол таадага эш болорын. Бис ого бир-эки катап жүргенис. Туразын јунуп. Одын-эш жарып... Ол оорып јат ине.

Нөкөрлөрдин күүн-санаазы оны канаттандырып ийди ошкош. Ол ло күннен ала Чечек, уйуктаар алдында, ол керегинде үзүги жок сананат.

Санакуштын Ак-Кол деген ийди карый берген, бир күн кайданга да једип келген.

— Э-э, Ак-Кол, сен кайда болгон?.. — деп, Чечек сүүнген. — А мен дезе сени де көрөргө келгем. А сен баскындай берген. Таадакты таштап. Кандый уйалбас.

Кызычак снын бажын, сын-арказын сыймап, эркеледип, онон тойо азырап салды. Керек дезе конор јерин де јылулап берди.

— А кискечек кайда? — деп, таадактан сурады.

— Бу ла күндерде мында болгон. Онон жок. А кайда-кайда баскындап, азыранып жүрген болбой — Санакуш унчукты. — Ийт келгенде, келер ле болбой.

Эки-үч күннин туркунына, байрамнын каникулында, Чечек таадазында болуп, чын да, оны эмди канайда јангыскандыра таштаар деп сананган. Јетен јашту карган кижини. «Ада-энем таадак керегинде бир де санангылабай јат» — деп, Чечек шүүлтени јангы этти. Јангы сананды. Јангы билди.

Ап-апагаш кар борорып, бийик-бийик туулар жабыс боло бергендй деп билдирди. Же кыска ла ойгө. Эмди јарт. Карган кижиге болуш, килеш, ајару керек. Не дезе, јаан кижн ойто јаш тужындый боло берип јат. Ол керегинде Чечек улустаг көп уккан. Же бүгүн ол сөс чын болгонын билди.

Санакуш уулынын кызы келгенине тыг сүүнст. Тыныкы јенгилдей тынылат деп билдирет. «Чек ле кубалга бастырған кос јалбырап чыкканына түней» — деп, ичинде сананат.

Чечек, уйуктаар алдында, орой эгирде, город јаар самара бичип баштаган. Эртең салып ийер деп. Ол анда бойынын түп шүүлтезин ада-энезине чыгара айдарга сананган. Таадазы керегинде. Оны анайда јаланда таштабазы керегинде.

Кенетийин тышкары киске маараганы угулды. Чечек јастыра уктым деп бодогон. Бичинбей, бир эмеш тындаланган. Табын ла јок.

Анча-мынча болбоды, маараш эжик тушта угулды. Керек дезе эжикти тырмап тургандый.

— Киске келген! — дейле, Чечек эжик јаар жүгүрди.

Киске, эжикти ачарда ла, ары болуп мантаган.

— Кис, кис, ки-ис! — деп, јалакай үниле кычырды.

Киске айылга кирбеске сананган ошкош. Же кыстын эрке үнине бүдүп, туранын ичи јаар јылбырт эдиң кире коңды. Куру айагын карады: сүт бар болор бо деп.

— Э-э, аштап калган турбайын!.. Эмди ле... мен сего сүт уруп берерим. — Чечек киленкей үндү айтты.

— Канайып та тойо чычкан јизен, сүт ичпезен, керегин коомой ло болор — деп, Санакуш өрөкөн тууразынан унчукты. — Сүттөн уруп бер, балам, — деп, Чечекке айдала, өрөкөн төжөгине туура јада берди.

Чечек ада-энезине акту күүнннен самараны мынайда бичип божотты: «Мен таадамла кожо арт јадым. Ол — оору. Кем де кичебей јат. Одын салар, курсагын кайнадар, суузын экелер кучи јок эмтир. Каникулдын калганчы кундеринде адам ба, энем бе бичиктеримди экелип берзин. Кийимдеримди база. Аргалу болзо, түрген ле экелигер. Таадам слерге эзенин ийет. Јакшы болзын. Слердин Чечек. Ноябрь, 1988 ј. Кичинек-Улегем».

Эбире ап-апагаш. Ак кардан кижининг көзи кыл-быгар. Кичинек-Улегемди төмөн соок сыркынду өзүн согот. Мынан ары кыш там ла жууктап, калын кебис карын жууркан эдип, јер энени бүркеп салар.

Чечек Кичинек-Улегемнинг школына, каникулдын кийининде, үрене берди. Таадазы оны канча кире айтпады деер: городко јан ла јан деп. «Билзеер де, таадам, слерди кижии канайып јангыскандыра таштаар» — деп, Чечек удур айдат.

Јарым да ай өтпөди, таадактынг онтожы чек астаган јүрди. Чечек школдонг келер башта, ого изү казан ас койот. Түште јангыс уйын, торбогын, үч койын сугарып салат.

Кичинек, је эки кыпту болчок туранынг трубазынан ыш јаантайын чөйилгени Санакуштынг су-кадыгы кем-јок боло бергенин керелейт.

— Көрзөөр оны, Чечекти, таадазына келип, ого јаан кол-бут бол јатканын — деп, Кичинек-Улегемнинг улузы айдыжат.

— Көрзөң, Чечек, бистинг ийт эмди кайдаар да барбай јат, — Санакуш кызычакка айдат. — Көрзөң, куйругы да тойрыйып чыккан. Семирген.

— Киске де силү боло берди — Чечек кискечекти мактайт.

Киске дегенде, киске јумук көстөрин ачып, Чечек јаар көрөт. Ого до сүүнчилү болбайсын. Је кискенниг сүүнчизин кайдаг билер. Јалкузымак ла немедий билдирип јат. Је ийтти алза, чек өскө. Ол үреген де, кижии айылдан ла чыкса, јалканчып ла чыгар. Куйрукты тен булгап ла баштаар. Ары-берн барзаң, ээчий ле салар. Коштой јелер, эмезе озо, кезик бирде кийингде јүрер.

Чечек Санакуш эште артып каларда, ологго эмди јаан да улус кирер, оок то балдар айылдаар болды.

— Чечектинг јүреги киленкей, колдоры иштенкей — деп, бу ла жуукта бир карганак, кызычак үйде јок болордо, Санакушка мактаган.

— Је бу бойынча јүрзе, талдама — деп, Санакуш айткан. — Балдар андый ла болзын деп, эне-адазы азырап турбай.

Чачтары буурайган өрбөкөндөр балдарынын балдарын мактап, ачык-јарык санангылайт.

— Көрзөң, бу Чечектинг көктөп берген чамчазын —

деп, Санакуш келген айылчызына төріндеги кыптан жаңы кара чамча экелип көргүсти.

— Жакшы, жакшы. Өй бө?

— Эйе — деп, Санакуш каруун берди.

— Тапчы болзо, меге бер деп сураарга турбай — айылчызы айда салды.

— Жок, өй. Мен жыгылзам, мыны кийдирзин деп айдарым. Баламнын балазы көктөп берген немени.

— Тьфу, Санакуш. Эзен жүрзе, карын кийбей. Же, айса, меге бер... Сеге көктөдип берерим. Эмди кийер керек не, өрөкөн.

— Же слер канай тураар, жаан кижжи? — деп, Санакуш айылчызыла жөпсинбейт. — Керек болзо, кийиш те албай.

Чын да, Санакуш эски чамчазын суурала, Чечектин көктөп берген кара чамчазын кийиш алды.

— Озо мылчага јунунар керек не. Онон ару чамчаны кийер, — айылчы өрөкөн кажыктады.

— Кече кирип алгам — Санакуш бир эмеш өйдүн бажында айтты.

Санакушла кожо чайлап отурган өрөкөн эки канза таңкы тартты. Эки аяк чай ичти. Буурыл байбак сагалын сыймай согуп, кенетийин айтты:

— Тышкару калын карлу, соок жыбарлу кыш эмес пе? А бу айылдын ичинде жаңы өлөңнин бе, чечектин бе жыды жытанат.

Эки өрөкөн бир эмеш унчукпай отурдылар.

Эжик калт этти. Каргандар көргүлезе — Чечек.

— Жакшылар! — деп, отурган айылчыларла эзен-дешти.

— Эзен, эзен балам! — деп, айылчы сүүнчилү айтты.

Туранын ичи жап-жарык. Ару-чек. Ого коштой, чын да, жайгы өлөңнин жыды бар немедий.

— А-а! — деп, кенетийин Санакуш чочыдулу үн чыгарды. — Бот, бот, жаңы ла билдим!.. Ол туку көзнөктин алдында чечектер жытанып турган туру не!

Јаан эмес көзнөктөрдүн алдында үч кирипкеден туру. Олордо башка-башка чечектер өскүлейт. Айылдын ичи онон улам жайгы жытла жытанып турганы ол болор. Каргандар јастырбаган турбай.

— Чечектин ижи ол — деп, Санакуш оморкоды. — Ол ло келгели кургап бараткан өзүмдер ойто јажарып

баштаган. Көрзөн, ол туку чечек жайылып келеткен эмтир. Чек ле жайгы чечектер ошкош.

— Жакшы, жакшы — айылчы өрөкөн жөпсинген аясту айтты. — Кай, база бир аяк чай уруп ийзег, Санакуш.

Ончолоры чайлагылап отурды.

— Акыр, уй саайтам — деп Чечек, көнөк алып, тышкары чыкты.

Жылдыстар тегериде жаңы-жаңы ла мызылдажып чыкты.

— Э-э, энгир кирип калган турбай — деп, айылчы өрө турды. — Чечек уй саап база билер туру не? Батаа...

— Билбей аа! — Санакуш оморкоды.

Тышкары кей ару, соок. Кичинек-Улегем тегериде жылдыска удур а бойынын энгир электроодын куйдүрүп ийди. Журттын ичинде ийттердин үргени угулат.

САРЫ ЧЕЧЕК

Јас келзе де, жылу күндер болбой турганы ачымчылу: бирде соок эзин согор, бирде јашкан кар јаар, база бирде кичинек алакүндеп ийер. Агаштардын бүрчүктери тыг ла јайылып турганы јок. Арал јерлерде ыжыкта турган талдардын кезиктери, чын, койонокторго туй туттуруп салган. Кардан туку качан айрылган јерден јаш өлөг чыгып албай јатты.

Бир күн алакүндеп ийерде, эчкилердин шулмус уулагаштарынан болгой, оок то балдар айылдан ыраак јок төгичекке јуула түшкендер. Уулактар быкырып, текшилеп, сүзүшкилеп, ойноп тургандарын көрөгө јараш. Энелери дезе ыраак јок караналардын чичке корболорын кыйа согуп, ийнечектеринен бир де коркыгылабай, чайнагылап, отоолоп жүргүлейт. Ойноолоп жүрген балдардын ортозында јаан да кызычактар. Колдорында бичиктер: экзамендерге белетенгилеп тургандары јарт.

— Көрзөг дө, Оймокчы! Бистин школдын јаражын!.. Бу бис канча жылга онын јаражын канайып көрбөгөнис? Көргир, курч көстөрис ого тийбеген болтон бо?

Оймокчы, чала чөймөн чырайлу, кап-кара көстү ле кабақыр кысчак, колындагы бичигин туура салып,

тизелерин кучактай алып, айтты:

— Байла, ол керегинде санабаганыс. Керектебегенис. А эмди биске ой келген де.

— Кандый ой? — деп, коштой турган толо, же кара-күрөң чырайлу Жыламаш ондободы. Ол эки мыктын тайанып, бош узун кара чачы араай соккон эзинге кезикте жайылып, школ жаар кайкаганду көрүп турды.

— Ой бөө? — Оймокчы та ненин де учун сурай сокты. — Школды божодып жатканысты айдып турбай. Сегизинчи классты божодып жадыс, а школыстын кеберин жаңы көрүп турганыста, не онду улус бис... Уредүчилерис те ол керегинде неме айтпаган.

— Айтпаган деп кайанып турун? Айткан, сагыжына кирет пе?

— Же ол тушта бежинчи класста үрөнгенис, школ керегинде эки-үч ле эрмек тургусканыс: бис оны сүүп жадыс, ол бистинг төрөл школыс деп, — Оймокчы, үнинде кандый да кунукчылду айтты.

— Анаг артык не керек — Жыламаш оныла жөп-синбеди. — Мен бодозом, бу да эрмекте бистинг бастыра санаабыс чыгара айдылган.

Кыстар үрөнгөн школы жаар абыктаалап, айландыра өдүп жаткан жүрүмди көрбөй тургандый болдылар. Эбиреде, көк өлөңи жаңы ла чыгып келген төңөзөктө, уулактар секирижип, бышкырыжып, сүзижип, ойнолоп ло жат. Уулчактар ла кысчактар, бой-бойлорын сүрүжип, кыйгырышкан, чыңгырышкан, бир де амыралта жок. Күн жылу, онын чогы жарынды изидип ле турды. Ыраак-ыраак сойоктордын баштарында ак кар жатканча ла. Соок эзин-салкын анаг ла келип турбай.

Жаан удабай олордын отурган төңичегине алдынан өрө Сакаш ууланып келетти. Эди-каны толо, чачы чала толкуланган кептү, көстөрү жаан, сыны узунзымак уулды көргүлөп ийеле, кыстар бичиктерин ала койып, коштой отургылай берди.

— Э-э, слер экү тен тын ла белетенип турган турбайаар! — Сакаш, бичигинен көстөрүн албай отурган Оймокчыга саптары кыска үч сары чечек берип, тиштери кажайып, күлүмзиренди.

— Ой!.. Бу биске көрүнбеген чечектерди сен кайдан таап алдың?! — Оймокчы арык колдорун ичкери сунуп, Сакаштын берген чечегин сүүнип алды. — Жыды бар ба? Бар! О кудаай, көрзөң, Жыламаш!

Јастың баштапкы чечектери! Чечектер учун сеге алкыш, Сакаш! — деп, кызыкчак сўўнди.

— Сары чечектер кўўнзештинг чечектери эмес — Јыламаштын эриндери чала тыртыйып, ўнденди. — Олор айрылыштын... Бой-бойлорын тўгўндешкеннин керелегени болор... Андый эмес пе, Сакаш?

Сакаш эпјоксынып, бойының јастыразын јангы ондоды: чечекти, ас та болзо, эки кыска экилезине ўлештирер керек болгон. Керектин аайын тўзедерге, айтты:

— Удабас ла јастың јўзўн-јўўр чечектери ўзези јайылза, мен слерлерге бир јаан тудамнаң ўзўп, сыйлап берерим.

— Озо ло баштап Оймокчыга... Мен ол тушта мында јок болорым.

— Ме — деп, Оймокчы ўч сары чечектинг экизин Јыламашка берди.

— Јок-јок, канай туруң, Оймокчы? Чечек сеге сыйлалған.

— Ал, ал, Јыламаш. Јастың баштапкы чечеги ол — Сакаш, Оймокчы чечекти Јыламашка берип турганын јарадып, сўўнди. — Мен эмеш јастырып ийгем: јангыс ла Оймокчыга берип.

— Школыстың јаражы керегинде Оймокчыла куу-чындажып отурбай — Јыламаш школ јаар ајарды. — Алдында сеспегенис. А эмди ол кандый!

Сакаш ла Јыламаш бир кезек ойлўрдў најылык-нўкўрлик јўргўлеген, је онон та нениң де учун ортолоры эмеш ыралай берген. Анда да јок, Јыламаш Сакаш керегинде јаантайын ла јылу сананып, ол сўўнип јўрзе, сўўнчилў, кородоп, кату сыркынду болзо, чырайы бўрўнкўй јўретен. Сакашка Јыламаш јарап та турза, је кылык-јангында та не де јарабай турған. Озо баштап Сакаш оны јенгил кылык-јангду, нўкўрликке тың ла турумкай эмес деп шўўген. Кеберкек, куу-чынчы, ачык-јарык. Кемзинчек эмес. А Оймокчы чек ўскў. Элден озо, чын ачык-јарык, је сўрекеј тудуңкай, тегин јерге кей чыгарбас. Эрмек айтса, чокым, јарт, учурлу. Јарым ай оорыйла, ўредўден кўп арткан, је балдар ол божоткон урокторды ончозын ого јўрўп, јартап, кунукка тўжўрбегендер. Сакаш та ого јўрген. Ол ло тушта уулчак Оймокчының эбиреде не ле неге ајарыңкай, кўргўр болгонын кайкаган. Оймокчының

айтканы онын көксине артып калган эмей: «Узана-чылар сегисжылдык школды туткулап турарда, озор эски школдо экинчи ле үчинчи класстарда үренгилеген. Оймокчынын айлы школдын жанында учун, ол оног барып таптагалдар терип, айылга экелетен. Отко салган таптагалдар жүксып жытанар. Кыска ол сүрекей кайкамчылу ла жакшы». Бу куучыннын кийининде Оймокчы ого жуук кижжи деп билдирген. Оорыйла, тегин де эди-каны шүленги кижжи, тыг ла ондонбой туру деп, улус айдыжатын. Сакаш бойы да көрзө, андый. Онын учун ол Оймокчыга жуук болуп, ого кандый ла жакшы эдерге кичеенетен. Бүгүн де, кел жадып, жолой жастын баштапкы сары чечектерин үзүп экелгени ол.

— Бу чечектер меге күч кожуп ийди ошкош — деп, Оймокчы сүүнерде, Сакаш он колын онын жардына араай салып, нени де айтпай, жагыс ла күлүмзиренип салды. — Бу жастын сыйы, сенин сыйын, Сакаш. Бу чечектерде күннин чогы, жарыгы, керек десе өнги де бар. Саптары кыска да болзо, озор көстөрүн күннен бир де албай, баштарын оны ээчий айландырып жат. Жалтанбас чечектер ол.

Байадан бери куучынга киришпей отурган Жыла-маш, үшкүрип ийеле, школ жаар көрүп, унчукты:

— Чын ла, бистинг школдын жаражын...

— А незиле ол жараш, Жыла-маш? — деп, Сакаш соныркады. — Нези жараш?

— Та, же жараш — тизелерин кучактай согуп, ол каруун жандырды.

Үчүлезинин ортодо бир кезекке тым боло берди. Ойногон балдар өзök жаар жүргүлей берди. Бышкырышкан уулактар кайдаар да манташкылай бертир. Күн ол ло бойы жылу чалып турды. Браак сойоктордын баштарында ак мөңкү кар кажайып, көстөрди кылбыктырып тургандый.

— А билерее бе, бистинг школ незиле жараш? — кенетийин Оймокчы сары чечектерди тумчугына жууктада тудала, сурады. — Мен көрүп турзам, школ озо ло баштап бойынын тудулган агаштарыла жараш. Олорды тартып экелерде, коп-коо, түс агаштар болгон. Чобразы кыскылтым-сары өндү. Чаганалу. Ол агаштар ол туку карлу сойоктордын бери жанында Арыскан деп жаан кырдан кезилген. Оног оны бистинг ле жердин ус улузы жандап, биске школды бойлоры туткан.

Көзнөктөри жаан, жарык. Жылу күнде онын күнерик жанына жөлөнөлө турзагар, школдын кабыргазы чаназу болуп жытанып турар... Вот онызыла, мен бодозом, бистинг школ жараш.

— Сенин ле айтканынча, чын, жараш — деп, Сакаш ла Жыламаш үн алышты.

— Эмди бу ла калганчы экзаменди — алтай тилди — табыштырып ийзедис, школысла эзендежи, кайдаар ла үренип жүре берерис. Жериске ойто та келерис, та келбездис — Жыламаш араай айдала, өрө турды. Оныла кожо эки нөкөри база бут бажына тур чыккылады.

— Жок, балдар, — Оймокчы омок үндү айтты, — бис бойыстын өскөн жериске качан да болзо, келерис. Канайып келбездис, мында ада-энебис, үренип чыккан школыс. Оног... жастын баштапкы күндеринде кардан жаңы ла айрылган төрөл жерис сый эдип бу ла мындый сары алтын чечектер жайылтып жат. Жердин ле күннинг сыйы. Бу жасты мен качан да ундыбазым.

Бичиктерин тудунганча, балдар школ жаар ичкери бастылар.

ТАРЫК УГЫНАҢ БАШТАПКЫ АҢЧЫ

I

Азыйда-азыйда Тарык деп кижги жаттыр. Је жүрүм-де бир де аңдабаган. Керек десе жуу-чакту, торо до жылдарда андан, азыранып көрбөгөн. Ыскө эр улуска көрө андый ла кижги.

Тарыктын үйези он экинчиге жеткен. Аңчы улус база ла јок. Алтай улустың ортозында мындый учурал астан ас. Ада-Төрөл учун Улу жуу тужында, айса болзо, аңчы кижги чыгат па десе, јок. Андый учурал болбогон.

Јүк ле ол жуу-чак божогонының кийинде, база одус жыл өткөн соңында, Тарыктын он сегизинчи үйези кирген. Мынча үйениң туркунына ада-энелер, оноң јаанактар айдыжып келтир:

— Бу Тарык уязынан бир аңчы кижги чыкпады.

— А Ада-Төрөл жууда олардың угынан коркышту чечен адышту кижги болгон. Жуу тужында снайпер болгон. Јүс тогузон тогус фашистти јыга аткан. Вот ол ло кижги аңчы болотон не! — бир кезиги кайкайтан. Јок, јерине келеле, бир де мылтык албаган. Эдинбеген де.

— Бу мылтык эш не садып албас? Аңдаарга! — деп, төрөөндөри айтса, ол ло снайпер болгон кижги айдатан эмтир.

— Тыфу, мылтык деп немени көрөр күүним жок.

— А фашисттерди канайып атканаар? — улус сураар.

— Э-э, анда өскө неме. Олор бистинг Төрөлгө табарган. Фашисттердинг жыдын да жок эдер деп жуулашканыс. Олорды жеңдеп чыккан кийинде мылтык деп немени көрөр күүним жок — дейтен.

Улус, анчада ла төрөөндөр, чөкөгөн.

Же ол ло снайпер болгон кижининг энг жаан уулы жуунунг кийинде чыккан. Он тогузынчы үйе. Ол уулын туку озогы таада угын ундыбаска Тарык деп адаптыр. Жаан сөөк-тайактуу улчак болуп чыдап келетти. Аш кылгада, бала жашта деген бирүзи, Тарык кичинектен ала мылтык тударын сүүр, анчы улустын куучынын соныркап угар улчак болды.

Тарыктын адазы, ол ло снайпер, жууга жүрген бичигин көргүзип, жарлу адын тuzаланып, аргаданып, уулына мылтык алып берген. Чечен адышту. Уур да эмес. «Белка» деп атту.

— Слер, Саксай, уулаарды анчы эдерге бе? — деп, бир кезек улус онон сурайтан. — Снайпер кижининг уулы адазынды чечен адышту болбой.

— Анг андаары башка ла неме болбой — деп, ичинде жөпсинбей айдатан.

Канча кире өй өткөн. Саксай ла уулы — Тарык — мылтыгын жүктенип алып, агаш аразы жаар баргылаар. Улус бодоп турган: олор экү андап турган деп. Кайданг. Агаш аразында болгон улус, одындаган ба, мал-ажына жүрген бе, — ойто ло ананг түрген чыгатан, — анда мылтык күп ле күп! Жырс ла жырс!

— Бу Тарык угы жүүлип бараткан болбой — дежиң, анчада ла үй улус айдыжар болды.

Уулын төңөш адарга үредип турган турбай — деп, эр улус, көргөндөри, айдыжатаны кайда.

Чын да, олордын кийинде ол аркага барзан, келтегейлерин кызарта жандап салган көп төңөштөрдү көрөринг. Төңөшкө жууктайла, көрзөң — бастыра октынг изи.

— Саксай, саамай түги буурайарда, жүүлген — дежер.

— Өрөкөннинг санаазы булгалып, аймап, он бир жаштуу уулын төңөш жыга аттырарга албаданып жат — дежер.

— Анчы эдерге турган болзо, анг адарга үредер

керек. Кыймыгы жок төңөшти качан да жыга адып болбозын — дежер.

— Жок, жыга атканында эмес. Тийдире атканы учурлу — дежер.

Төңөшкө чике тийген ок анга да чике тийбей — дежер.

— Төңөшти андап турган эмес, кыймык жок немени тийдире де адарга жеңил эмей — дежер.

Кезикте адалу-уулду таңма аткан бир канча төңөшти ойто кыптап, жарын та туратан. Таңмага тийген, балбарылган окторды чыгарып, алгылап туратан эмпир.

— А оны кайдар, былар? — деп, бир эр кижги сураптыр.

— Ойто ок эдип кайылтарга — деп, айттыр.

— Же, Тарык мылтык адып үренип алды ба, блар? — деп, бир кезиктери соныркайтан эмпир.

— Адыш адыш ла... Эм де темигер керек — деер. — Мылтыкты түргөн октоп, түргөн адарга эмди де узак — адазы учында айдар.

Анайда Тарык уулчак чечен адарга үренип алган деп, учында жарг угулган. Ол жаан сүүнчи. Саксайдын да, үйининг де жүректери тыг сыста: уулы мылтыкты чике, тийдире адарга үренип алган. Ол сыс эмдигече ле бар.

Саксай талазак, сыны тал-орто ло, бодолы, бир метр алтан бир сантиметр дежер. Жуучыл билединде онойдо бичилгенин көргүлөп турган. Колы-будынын балтырларын көрзөң, чек ле тыт агаштын урлары. Күчтү де. Бир таар кып-кызыл буудайлу таарды жердег чеп-чек көдүреле, машинанын үсти жаар мергедеп ийетен. Эмди де ол күчтү, эмди де чечен адышту. Же ан андаарын сүүбес. Мылтык тудунып, агаш аразына качан да баспаган.

Тарыкты улус база ла адазындый батпак сынду болор дежетен. Ого он бир жаш. Эки кабагы кап-кара, канатту куш ошкөш. Көстөрининг каразы чек туннинг карануйы. Тиштери ап-апагаш. Кой тиштү дешкилеер. Оок тиштү улусты улус кой тиштү дежер. Чырайы чала күрөң.

Бежинчи класста Тарык чылап мылтык адып үренген бир де бала жок. Бир-эки уулчак бар да болзо, же адалары ологго тыг ла бүдүнбей жат. Оок балдарга

ижемји ас: мылтыкла баштактанар деп. Адыжардан маат јок деп.

Ончо уулдар Тарыкка күйүнип туратан: мылтыкту.

II

— Слер, Бадыйка, анчы кижии, Тарыкка элик агыртып турсаар — деп, Саксай айылдаш јаткан анчыдан сураган. — Андаарга үрензин.

— Арай кичинек эмес пе ол? — деп, Бадыйка алаңзыган. — Устине кижининг балазы... Бойындыый эмес. Не-не бол калза, онын каруузына турар керек... Јок, ары амыр ла болзын — деген.

Саксай баштап тарыйын тын ла албаданбаган. Јөпсинер кирезин көрөргө сананган ошкош.

Бадыйка Тарыкка канайда андаганын, кандый анды канайда өлтүргенин — ончозын, јаан кижиге чилеп, куучындап туратан. Анчы кижининг жүрүмннде көп солун учуралдар болуп јат. Тарык Бадыйканын айтканын тындап, ончо солунды башка салатан. Оны анчы јакшы сезип турбай.

Эмди Саксай андаарын сүүбес, керек десе тўжине де албас кижии, оны уулымды үретсин деезде, чала чочый бергени јарт.

Ол бойынча, чын да, келер күскиде, Бадыйка Тарыкты элик агыртып бер деп сураган.

— Бу ла кобыны өрө кыйгырып, агашты будакла согуп, табыштанып чык. Мен десе ол туку үзүкке барала, тозуп отураарым — деген.

Бадыйка једер јерине једеле, кускун чылап кууктап ийген. Бу ла өйдө Тарык алдынан өрө агыртып ла чыккан. Ол бирде кыйгырып турган. Бирде сыгырыш чыгарган. Кургак будакты алып, агашка сый чапкан.

Јаан удабаган, мылтык тирс, тирс эдип эки катап јынгырай ла берген. Тарыктын жүреги онон тыг туйлап, типилдеп чыккан. Эки катап адыш болгоны — ол элик чыкканы. Тарыктын табыжынан.

— Айт! Айт! Уйт! Уйт! Э-эй! — деп, Тарык кыйгырганча, Бадыйканын отурган јерине једип келгенин јангы сести. Бадыйка мылтыгын туура салала, таңкылап отурды.

— Вот, Тарык, бис экүнинг баштапкы андаш куру

болды. Эки элик чыккан... Экилезин жастыра аттым — деди. — Же алдырбас. Андаш, агыртыш эм де көп болор.

Онон Бадыйка Тарыкка эликтин канайда тозорун, канайда адарын куучындап берди. Ол ло кобыны төмөн түжүп, агыртып, санг өрө чыгар аайын көргүсти. Байа Тарыктын барган жери чын болтыр.

— Бу мындый одыра жол болуп жат, эликтин. Ого тузак буулаза, жакшы. Эликтер өзөккө суу ичерге түжүп жат. Эмезе кобыдан кобыга чыкса, одыра-тедире жол эткилеп жат... Ол ло жолго тузак буулаза, айдыш жок кирер.

Тарык ончо ло эрмекти жазап угат. Нени де божотпойт. Ол арыганын да сеспейт. Кобыны өрө чыгарга бийик те, тытпаа жыраа-агашту да болгон. Ончозын төжиле жара тартып өдөргө келишкен.

— Сеге, Тарык, анчы ийт азырап алар керек — деп, жолой Бадыйка айткан. — Мен сеге андый ийтти талбарга болужарым.

Баштапкы андаштан Тарык сүүнчилү болды.

III

Бир айдын бажында Бадыйка ла Саксай аймакка жүргендер: таныш кижиден анчы ийттин күчүгин аларга.

Күчүктин колдорунын баштары ак учун, олор оны Саксай эшке экелеле, Ак-Кол деп адагандар.

Бадыйка минип турган жеереп адын экелген. Күчүкти үзени ажыра ары-бери эки-үч катап өткүргөн. «Аннан коркыбас, кайра болбос анчы ийт бол!» — деп шымыранды.

— Эмди сол жанында үзенинин үйдинен ийдичекти сен өткүр деп, Тарыкка айтты.

Тарык өткүрүп ийди. Бадыйка чылап ол база шымыранды: «Андан артык анчы ийт бол. Анды болзо аргызып тут, кишти болзо сүмеленип тут» — деп.

Уулчак Ак-Колды неге ле үредер болды. Ийдичек онын көлөткөзи ошкош. Кайдаар Тарык, анаар ол. Же күчүк озо ло тарыйын кийиннен салар. Онон көрзөн, тууразында эмезе озо барадар. Куйругун тегерийте тудуп, кулактарын сүүрейте тургузып алган. Ак-

Кол кучыйак та болзо, оны тударга чырмайар.

— Сен, Тарык, Ак-Колды школ јаар ээчитпе — деп, адазы да, Бадыйка да жакыйтан. — Көп ийттер жолыгар, оныла согузар. Чайгып калар.

Ак-Кол өзүп ле турган. Оны көргөн улус садыжар, кыска өйгө берзин деп сураар.

— Жок, кижин азырап отурган ийдин өскө кижиге канайып берет? — деп, Саксай айдар.

Келер күскиде, тийиндеер өйдө, Бадыйка Тарыкты, Ак-Колды кожо алып, эки-үч күнге арка жаар барган. Ап-апагаш карда бөопи чычкан да мантаганы иле. Истер көп. Кажызы тийиннин, куштын, киштин — ончозын Бадыйка Тарыкка көргүзип, жартап турды.

Бир күн ол Тарыкты ла Ак-Колды алдынан салды. Экү жаан жыш аркалу жерге чөнгө лө берген.

— Ассан, кайра изингле кел — деп, анчы өрөкөн жакыган. — Эмезе өзөкти төмөн түш. Суу бар болзо, оны ээчий. Ыраак барба.

Ол күн Ак-Кол беш тийин тургускан. Тарык ончозын адып алган. Эки тийин мөштин көксинде, будакка илинеле, артып калган. Тарык мөшкө чыгарга турала, жаан улустын айтканын эске алган: «Соокто мөштин будагы тоскок» — деп.

Үчинчи күнде Ак-Кол Тарыктан озо мантаган. Аайы-бажы жок үре ле берген. Уулчак једип келзе, мөштин бажында тийин дезе тийин эмес, жаан ла кара неме отурар. Шулмус ла ан болгодый. «Бу — киш» — деп, уулчак ичинде сананды.

Тарык, көзин шыгап, мөштин бажына јуук, јажыл бүрлердин ортозында отурган кишти лаптап ла туруп аткан. Ак-Колдын ачу үрүжи де кенерте токтой берди.

Уулчактын адыжынан мөштин јажыл бүринин үстинде јаткан көбү кар јер јаар буркурап түшти. Тоозындалып, кезиги кейле учуп барала, мызылдажып, јердеги јаткан карга јайылып, јоголып калат.

Киш анан ары бийиктеде чыкты, мөштин чике бажына. Уулчак агашты айландыра базып, кишти лаптап көрүп алды. Тарык мылтыгын катап ла октоды.

Ак-Кол мынан эмес, үрүп баштады. Үни јыш агаштын ортозына јангыланып турды.

Мылтык база ла күзүрей берди. Киш будактан будакка јылбырап, јерге келип түшти.

Ийт, жамакайларын жаланып, алуны ала койорго сананды ошкоч. Же Тарык, кестенип, адылып ийди:

— Чык! Чык, Ак-Кол!

— Э-э, сен тен чын анчынын бойы турбайың! — деп, эгирде одуга келерде, Бадыйка мактады.

Ол күн Тарык он бир тийинг ле бир киш аткан. Жажы жаан анчы мактаары да јолду.

Бадыйка ийт јокко до барза, тийинди көп аткан турар. Же киш ого учурабаган.

— Көрдин бе, Тарык, бистинг талдап алган ийт кандый тийинчи. Керек дезе, киш те тургузып јат... Вот, оноң бис оны үзеги ажыра өткүргенис. Ол онын учун анчы. Сенинг јаан болушчын.

Бадыйка ла Тарык јанып келерде, ончо улус оларды јылу уткыгандар: экилези јаан анчылар деп.

IV

Бир катап, ол тушта Тарык сегизинчи класста үренип турган, орой күскиде уулчак база ла андап барган. Мөштинг кузугы, тын салкыннан, јерге түжүп турган.

Тарык жагыскап. Ак-Колды эчидип алып, көп лө андаган. Аркада јаан эмес кар јатты. Же ненинг де учун Ак-Кол кенетийин јок болуп, кайдаар да мантай берген.

Уулчак бирде базып, бирде туруп, тындаланып, эбиреде агаштарды ајыктап турды. Тийинг көрүнер болор бо деп. Же ого јүк ле эки тийинг көрүнген. Экилезин адып алып болбогон. Мөшкө чыккан тийингдер бирде көрүнип, бирде јоголып калат. Жагыс мөштинг јанына канчаа турзын.

Ой тал-түштинг кийнинде болгон. «Ак-Кол мында болгон болзо, ол ло тийингдерди мен адып алар эдим. Тургускан тийинг агаштынг чике бажына чыкпай» — деп, уулчак ичинде сананат. Ол туку байа эки-үч оос пийдин кыйгырган болгон, је эмдиге келбей турган.

Кенетийин будак тырс эткен чилеген. Тарык сүүне берди: ийт келип јат деп. Ары-бери көрзө, неме ле билдирбейт.

Агаштар өрө көрди. Киш мантап турган болор бо деп. Неме ле јок.

Тарык мынаар ла базарда, база ла табыш угулды. Тыныш тынбай, тындаланды. Неме ле јок. База ла

базайын деп турарда, будак тырс эткени угулды. Табыш узак ла эмес ошкош.

Уулчак чала чочый берди. Ајыктанып турала, мынаар ла базайын деерде, кандый да табыш угуларда, көрзө — айу. Ыраагы бежен метр кире.

Тарыктын јүреги арай ла жарылбады. Озо тарый онын бастыра эди-канына изү суу урула бергендий болды. Онон ойто соок јайыла түшти. Мынаар ла басса, айу ол јаар јууктайт. Токтой түшсе, тура түжет. Басса базар, там ла ичкеерлеп, јууктап.

Тарык адазынын јакылтазын јангы ла эске алды: «Агаш аразында ајыктанып јүр... Казыр ан да билбес јанынан јуугында болуп, керде-марда коомой до неме болордонг айабас!» — деп.

Уулчак санг төмөн басты. Је айу бир де айрылбай, онын үсти јаар там ла јууктап келет. Кенетийин Тарык онын ичкери алдында јаан каскак кайа бар деп билип ийди. Артык барар јер јок. Јаан ла болзо, он беш метр.

Тарык айунын алты јанынан айрылып чыгар деп сананды. Түрген-түкей анаар барарда, айу онын бажын тосты. «Божогон!» — уулчак ичинде сананды.

Мылтыкта патрон... трап окту. Болчок окту патрондор бар ла, је патрондор солып, октоор до ой јок. Айу там ла там араайынан јууктап, уулчакты кайа таш јаар кыпсап келетти.

— Ак-Ко-ол! Ак-Ко-ол! — деп, үч-төрт оос Тарык ийдин кыйгырды. Јуук болзо, угар болор бо деп.

Айу — јаан, кара-күрен өгдү, түги чала самтарак.

Тарыктын ичкери алдында — бийик каскак кайа, онон ло ашсанг — кичинек бөрүктий көрүнериг. Өзөккө кел түшсенг — бүдүн сөөк тө артпас. Устиги јанында айу. Онын колына кирзенг — ол ло, ол сөөгингенг бери јип салар. Је оны айу там ла кайанын бажы јаар, санг төмөн, кыстап келеткен. Ол јарт болды.

Айдарда Тарык сананды: айула өлгөнчө лө тарты-жар. Онызы мындый — мылтыкка түрген болчок окту патрон сугар. Чикелеп туруп адар. Экинчи патрон база белен. Он колдо.

Тарык патронды кодорып турганын айуга көргүслеске сананды. Көрүп ийзе, көндүре мантап келер. Устине ле. Ол керегинде јаан улустап уккан. Айуны

атса ла, аткан јерден туура калыыр керек. Оног өскө сөгө сого берер.

Уулчак, керек десе, айунын тыныжын угуп тургандый, там ла кезедүлү айалгада болуп баратты. Айу бажын булгап, эки колыла бөктөй туруп, жарыжып турды. Уулчакка јууктажы бачым эмес, је ончозы онын ајарузында. Тумчугыла «кыр-кыр» эдип турды. Мынызы кижини тударга, јиирге турганы. Тарык, онын кыркыраганын лаптап угала, там корко берди.

Эбире агаштарда бир де табыш јок. Олор ончозы јиит анчынын јеткерге түшкенин кайкап, көргүлөп тургандый. Мөштөр бу өйдө Тарыкка эмеш јуук деп билдирди, олор эмес болзо, айу көндүре мантап келер эди. Ол до агаш ажыра јажынып, уулчакка табарар күүндү. Је уулчак та агаштарды, ары јанынаг ла айдып тургандый, база тузаланып, олордын кийин јанына јажынып, айудан аргаданып тургандый болды.

Айу бу бу ла! Там ла јууктап келетти. Тарык эмди буудакта, өлүм ле јүрүмнин кырында.

Тарык мылтыгын айуга шыгап алды. Бир ле јакшы учурал болзо, адып ийерге.

Мылтыктын мажызын Тарык тартканын сеспей калды. Арка-тууга јанылга күзүрей берди. Айунын јыгылганын уулчак јастыра көрбөгөн. Је, түней ле, кыймыктап, өрө туруп болбойт. Јиит анчы онын колтыгына аткан ошкош эди. Шыркалап ийди ошкош. Је бу өйдө кайдан да Ак-Кол једип келди. Ол аайы-бажы јок чурап, айунын кийин јанынаг келеле, учазынаг арай ла јара тартпай, торсыктай берди. Эмди айу оныла уружа бергени иле болды.

Ак-Кол айуга арай ла јара тарттыртпайт. Ийт там ла там казырланып, айуны айландыра мантап, үрүп турганы коркышту. Айу карбас ла эдер, ийт колына тудулбас. Ол бирде кийин јанынаг, бирде тууразынаг, бирде эбиреде мантап үрет.

Ак-Кол озо баштап мылтыктын табыжынаг коркыган болор. Јана соголо, аайы-бажы јок кангылай берген. Је Тарык айу јаар јууктап келерде, јарым тынду айуны ойто ло торсыктай берди.

Тарык айуга бир ле кичинек јууктай базала, ийдин бойына кыйгырды. Ийди болбойт. Айдарда уулчак аайы-бажы јок «сыйт!» деп кыйгырарда, ийди эмеш

токтоп, айудан кичинек ле јана базарда, айуны экинчи катап адып тўжўрди.

Ак-Кол јана ла болды. Айу кыймыктабай барды.

Мылтыкты база октоп алып, Тарык узагында ла турды: айса айу сўмеленип јаткан. Чала өлөөчи болуп. Кижии жууктап ла келзе, тура жүгүреле, чурап келерден маат јок. Јердин ангына кем бўдер. Је айу кыймык јок јатканча ла. Байла, өлгөн. «Таг ла барып, адыш менде турбай» — деп, ичинде сананды. Јаан айу. Лаптап көрди. Айу өлтүре атканына жүк арайдан бўтти.

Ол күн Тарык айлына эрте јанып келди. Ол озо ло баштап Бадыйканын айлына кирди.

— Төгүн неме болбозыи! — карган анчы алаңзыды.

— Адыгарды ээртегер, мен јол баштап барайын — деп, Тарык айлы јаар бачымдады.

— Чын эмеш пе? — Саксай тын алаңзып, бирде бўдўп, бирде бўтпей, айылда отурган улус јаар көрўп, сурайт.

— Адыгарды ээртегер, јол баштап барайын — деп, Тарык айтты.

Ончолоры: карган анчы Бадыйка, Саксай, јиит анчы Тарык аттарына минип, мылтыктарын жүктенгенче арка јаар ууландылар. Куйругын тегерийте бўктеп алган, эки кулагы сўп-сўўри Ак-Кол оморды ээчий база ла јелди.

— Тарык угынан баштапкы ла анчы болуп чыккан кижии бу эмтир — деп, уулчактын айу өлтүре атканын уккан журттын јаан каргандары куучындажып отурды.

ЧӨРЧӨКТӨР

КӨК-ТЕКЕ

Жер-жегис бүдерде, от кожо бүткен. Кажы ла тудам
жер кызу, изү эмезе күйүп жадар. Кезик жер изүден изү
турар.

Ол жер-жегис бүт калган тушта, өзүмнен өлөң, тын-
дулардан Көк-Теке бүдүптир. Ол текенин мүүзи темир.
Узуны жети кулаш, жети үйелү. Туйгактары база темир.
Узун сагалду. Бышкырза, табыжы узак жерге жаңыла-
нып турар.

Жети кулаш темир мүүстү, темир туйгакту Көк-Теке
бийик тууга чыккан. Жер-жегисти эбире аяктаган.
Оноң кайкап, булап жаткан буунын ортозынан:

Жети катап бышкырган,
Жети катап жер чапчыган,
Жети катап маараган.

Жер-жегистин кыртыжы изү буула булап жаткан.
Эмеш серүүн жерде жажыл өлөң элбирейт. Оноң ойто
ло учы-кыйузы жок изү. От-жалбыш. Суу борлоп жадар.
Онойып турала, Көк-Теке ачу-ачу бышкырган, ман-
таган:

Жети катап Жер-жегисти
Жети күн айланган.
Жети айланып келеле,

Јети башка үнденип,
Јети күн маараган.
Јети күн јер силкинген,
Јети күн јааш јааган,
Јети күн јоткон турган,
Јети күн кар јааган.

Јети күннинг бажында јер үстинде јалбырап турган туулар өчүп баштаган. Баштарына ак кар кажайа јада берген.

Темир мүүстү, темир туйгакту Көк-Теке маарап токтогон. Јети күннинг јут-јулакайы айаскан. Јотконду туман, булут таркаган. Ол ло тушта јердин үсти соогон. Је текши эмес. Јердин үстинде бир кезек јер ол ло бойы изү, јайы-кыжы бир түнгей. База бир јерде јер өткүре күйүп калган. Јангыс ла кумак, чөл. Өзүми сүрекей јокту. База кандый бир јерде јангыс ла суу, талай, тенгис, сас. Көп нургулай јерде јылдын өйи тенг. Озо баштап јай, онон күс, кыш, јас. Јердин төбөзи — түндүк — чек шыл тош. Онын түштүк төбөзи база ла мус.

Јер-јенгис изү өйинде јети кулаш темир мүүстү, темир туйгакту Көк-Теке јердин үстин чарыптай магтап маараган болзо, ак-јарыкта ончо јер түнгей болор эди. Өткүре соок эмес, өткүре изү эмес. Темир мүүстү Көк-Теке жүрген болзо, јер-алтайдын үсти јайы-кыжы билдирбес јангыс ла јай өй турар эди.

УЛУ ЖАЙЫК ЛА УЛУ СООК

Жер-женгис улу жалбыштан эмеш ле сооп баштаарда, канча-канча ой өткөн эмтир. Эмди жердин үстин улу суу алып жаткан эмтир. Оны элден озо жер-женгисле кожо бүткен Көк-Теке сескен.

Белгечи-төлгөчи Көк-Теке узун темир мүүзин сойок тууларга сөйкөп, темир курч туйгактарын ташка чапчып, чолмон көстөриле көрбөс жерди көрүп, улу от-жалбыштын ордына улу жайык башталарга жатканын сезеле, жети күн маараган. Мыны Улген угала, бойынын уулдарыла кожо сал эткен. Жети күннин туркунына жети сал жазагандар.

Көк-Текенин үни өткүн жаңыланып турала, токтоп калган. Жаан удабай суу деп неме жердин алдынан чыгып, ончо жалаңдарды бүркеп ийген. Анайып турала, суу там ла көдүрилип, бийик-бийик туулардын баштарына жеткен. Улген бойынын жети уулыла салдарга отурала, суула өрө чыккан. Кажы ла салда учар куштар, аркага жүрер андар.

Улу жайык жети күн, жети түш турган. Суу тегериле биригип калгандый. Эбире суу, суу, суу. Тынду неме чек көрүнбес. Анайып турала, суу жабызаган. Улген уулдарыла кожо салдан бир куштан божоткон. Ол

куштар уча ла берер, келбес. Анайып такаа, күртүк, шонгор, кас, каргаа, кускун учкандар. Же Улгенге кайра келбегени ол ло болгон.

Андарды суу туулардын тал-ортозына једерде, божоткондор. Андардан сыгын, элик, бар, айу барала, ол ло, база јок. Онон көрөр болзо, ол андар суудан јайымдалган тууларга таркап, јемзенгилей берген. Талбынып учар куштар база. Улген јети уулына айткан:

— Андар эмди јүзүп те билер. База јайык болзо, алдырышпас. Аргаданып јүргүлеер. Учар куштарга не, кейле де учуп, јерге де түжүп, азыранып јүрбей.

Улген уулдарыла кожо салга отурала, суу јабызаарда, јерге түшкен.

База айлар, јылдар, чактар өткөн. Јок јерден темир мүүстү, темир туйгакту Көк-Теке база ла көрүнген. Көк-Теке аайы-бажы јок јети күннин туркунына база маарай ла берген. Јерди јети катап айланган, темир туйгагы тирсилдеп, темир мүүзи кырутып, јылдыс көстөри суркурап турган.

Улген уулдарыла кожо көк тенери өрө чыккан. Эм јайык болзо, ончо тындулар, ол тоодо кижии, аргаданып билер деген.

Је эмди јайык эмес, јаан соок түшти. Јердин кыртыжы јети кадына јетире тонгон. Туйгактунын туйгагы уштыла тонгон. Соок тын, канатту куштар учуштан јерге кел түжүп, өлүп турган. Бу соок јети күннин бажында јабызаган, јердин үсти јылый берген. Көк-Теке ол ло бойынча јок. Эмдигенче.

Анайып јер-јенгис бүдерде, озо от, суу-јайык ла соок болгон. Ол ло өйдөн бери јердин үстінде от-јалбышту өрт, јайык ла сооктор болуп турганы ол. Је кичинек. Ол ло өйдө.

1963 ј.

КУУКТИН КОЖОНҒЫ

Жебрен, жебрен Алтайда бир анчы журтаган. Качан анчынын жакшынак үйи жада каларда, ол эки балазыла арт калган. Жаан балазы — кыс. Күүк деп атту. Энези жада каларда, ого жүк ле беш жаш. Кичинек балазы — уул. Ого үч жаш.

Анчы өскө кижиге алды. Же жаңы үй кижиге жаан удабай бойы балдарлу боло берди. Балдарына эрке, же анчынын эки балазын керектебес. Өгөөни андап жүре ле берзе, Күүкти ле онын кичинек карындажын коркышту иштедер.

— Суу экелигер! Онон өскө курсак кайнат бербезим! — деп, олар экүге кыйгырар.

Күүк ле карындажы жаан көнөктөргө сууны толо сузуп, канча катап тыштанып, айылга экелер. Өбй эне курсак та аспас. Балдарды азырабас.

— Эм не содойжып алган отурыгар? — деп адылар. — Одындап келигер. Курсакты одын жокко канайып слерге азатам.

— Тышкары одын көп жадыры не — деп, бир күн Күүк айтты.

— Жок. Ол аданнын терепшилеп экелген одынын слерге курсак азып, кородойын деген эдим. Барып,

аркадан одын, чырбагал жүктенип экелзеер, ол тушта курсак жириим деп иженигер.

Экү жүре ле берерде, өй эне арткан балдарын, одын жарып, от салып, курсак азып, тойо азырап салды. Тойу ла кеп-кийим жеткил балдар жайым ойында. Жыргалда. Күүк десе, карындажыла экү, арка-бели сыстаган, одын жүктенип келдилер. Одынды түжүргилейле, айылга кирдилер.

— Не содойо отура бердин? — өй энеси атыла-нып чыкты. — Сен, Күүк, ол кирлү аяк-казанды жун.

Күүк бакрас казанга суу изитти. Балдар жуукта жаңы ажанган эмтир. Көчө ичкилептир. Талканду, саржулу чай ичкилептир. Үч бала ла бир жаан кижжи ажанган: төрт аяк.

— Сен барып, ол эжикти арутап жалма! — өй энеси уулчакты тышкары сүрди.

Уулчак чыгып келзе, эки карындажы ла бир сыйны аайы-төйи жок жыргалда эмтир. Уулдар талды ат эдип мингилеген, сыйны учкашкан жүрди. Тышкары талдын чылбазы, корбозы жер сайын. Чын да, айылдын эжиги быжар. Күүктин карындажы, кичинек те болзо, жерди ару эдип жалмап салды.

Күүк казан-аякты ап-ару жунуп ийерде, өй энеси айтты:

— Бажым арутап бер.

Кызычак онын узун кара чачын жарып, сиркелерин сыгып, бийттерин өлтүрүп берди. «Мында кычып жат, мында кычып жат!» — деп айдат. Күүк ол жерлерди кичинек сабарларынын курч тырмагыла тырмап ийет. Ак коокылар кодорылып келет. Жер жаар үрүп ийет.

— Же болор. Адан келер, удабас. Курсак кайнат.

Күүктин аштап та турганы коркыш. Эки буды кезикте ээлжиндеп, жыгыларга турат. Же жыгыларга жарабас. Кече тизелене түжерде, өй энеси сабуушла не аайлу соккон. Эки жарды эмдигенче ачу, өңзүрек. Карындажын ого шылтай база соккон. Жаш немени. Сабуушла сабаганынын үстине эки-үч катап тепкен. Уулчактын оозынан керек десе кан келген. Күүк ого килеп, көзинин жажын ычкынган. Өй энеси мыны көрөлө, сен ыйлап турун дейле, база эки-үч катап башка сабуушла соккон. Анайда-анайда түн кирген.

Күүк карындажыла экү айылдын иргезине, эр жанына конгон. Жаргак, жаман тонынын бир эдеги төжөк,

экинчи эдеги жабынчы. Күчүк чилеп коркойып, экү жагыс жерге коштой уйуктагылаган. Уйуктаар алдында карындажыла үч баланын ла өйи энезинин арткан-калган курсагын жигендер. Анайып күнүн ле. Айлар өдүп жат.

Күүк адазы келер деерде, сүүнип, койу чай асты. Көчө кайнатты. Айылга көп одын кийдирди. Карындажы дезе, күүн-чыдалы чыгып та калза, ого болужат. Адазы ан адып алган жанар. Айса, ол тушта тойу-тойу ажаныш болор. Адазы балдарына килебей. Эки бала оны сескилеп тургандый болды.

Адазы келгенче, Күүк ого курсак белетеген, эки-үч уй сааган. Колдоры үзүлө бергедий. Арыганынаг. Карындажы бозунун мойчозынаг чиректеп, база болушкан.

— Бу эки баламнын кеберлери не коомой? — орой жанган адазы үйинен сурады.

— Тойо курсак жийиле, ичтери оорыган — үйи каруу берди.

— Бис туку ла эртен тура бир аяктан чай ичкенис — деп, Күүк айтты. — Онон бери ажанбаганыс.

— Ада, бис аштап жадыс — уулы унчукты.

— Бу кандый куучын! — өйи энези адылып чыкты.

— Ичеер оорыганча тойо ажанала, эм канайып күжүрөп турганаар!.. Болор! — деп, адазы кизирт этти. Эки уулы эки ийинине чыгып, ойнойт, кичинек кызы койнына отурат. Эне-адазы олорло каткырыжат, куучындажат. Күүк ле карындажы адазынын жүреги там ла сооп баратканын сескилеп отурды. Же канайып унчугар? Нени айдар.

Адазы келген күн Күүк те, карындажы да тойо эт жибеди. Ол ло, казан-аяктын кирин жунгулап, анайда ла ичтерин мекелеп алдылар.

Эртезинде база ла андый. Же адазы айылда болзо, өйи энези тын ла табыштанбас болды. Балдарды килеп ле турган кижини болуп турганын билдиртет. Жаан удабай Күүк мыны жакшы ондоп алды. Олордын санаазын кап-кара булут туй бөктөп салгандый. Ол булут — кунукчыл. Энези жогынын шыразы. Адазынын бары-жогы түнгей. Олорго аяруны чек этпейт.

Анчы база ла андап барды. Үйи ойто ло Күүк ле онын кичинек карындажын бир иске бастырып иштедет.

Бир күн карындажы тал-түштин кийинде жылыйып калды. Коно жок. Күүк, бастыра ишти бүдүрөмө, жылдыстар чыкканча бедреген ле бедреген. Жок! Түниле карандыра ыйлап, эки көзиненг арай ла каралга болбой жүрди. Жаңгыс ла сүүнчи — карындажы. Эмди жок.

Эки күн, үч күн жок.

— Сен карындажыңды кайдаар ийген?.. Сүргөн? — деп, өй энези Күүкти аайы жок адылат. — Кайда? Айт?

— Билбезим... Бедреп таппай жадым — деп, Күүк айдат.

— Жок, сен билерин! — деп, үй кижги там кыйгырат.

— Күүк бисти не азырабай жат? — балдар чыгырыжат.

— Күүк менин чачымды тарабай жат! — кыс кыйгырат.

— Күүк бистинг чачылган кажыктарысты жууп бербей жат! — эки карындаш багырыжып жат.

— Күүк! Бу сен ненин учун араай тудунып жадын? — өй энези кайкап, оны бир иске бастырат.

— Күүк! Күүк!

— Күүк! Күүк!

— Күүк!

— Күүк, бажымнын коокызын кырып бер! — деп, өй энези кизирейт. — Түргөн бас бери!

Күүктин бажы айланды. Качан токтой берерде, айтты:

— Жок!

— Ненин учун?! — Үй кижги сабууш алды.

— Слер жаман кижги! — Күүк жалтанбады.

— Сен бойың жаман! Үни жок сирке! — эмеген кысты согорго талайды. Бу ла өйдө Күүк оног омок айтты:

— Үни жок деп мени кыйыктаба! Сендий жаман кижиде карын үн жок. Менин үнимди улус качан да угуп жүрөр!

Талыр-малыр ла эткен соондо, Күүк боро өңдү куш болуп кубулып, эжиктин бажынан чыгарга жадарда, өй энези жүгүрүп келип, онын будынан ала койды. Же кызыктың жаңгыс ла сыңар өдүгү колында артты. Бойы куш болуп кубулала, жалаңда чет жаар уча берди.

Ол өйдө жастың жылу күндери ару кейле аңыланып, жалаңда чечектер жайканыжып турды. Күн айас.

— Күүк! Күүк! — карындаштары кыйгырат. — Кажыктарысты эмди кем жууп берер.

— Күүк!.. Күүк! Менин чачымды кем тарап берер? — сыйны калактап артат.

— Күүк! Күүк? Ончо ишти эм кем эдер? — деп, өбй энези сыктаганча артат.

— Күүк! Күүк! Күүк куш болуп кубулган! — деп, жаш, айылдаштар кыйгырышты.

— Кайда бу Күүк? — деп, узак өйгө оору жаткан улус жүк арайдан туруп, эжикке чыгат. Күүктин учуп турганын көргүлөп ийеле, ого килегилеп, жөмөп айдыжат. — Күүкти көрүп алганда, эмди өлзө дө кем жок.

Күүк десе куш бололо, өбй энезинин ле онын балдарынын кыйгызын угуп, ологго маказырап, өткөнижет: «Кү-күүк! Кү-күүк!» Онон каткырып ийет.

Күүк анайып, агаштан агашка учуп, өбй энезин ле онын балдарын өткөнип турала, бир жаш тыт агаштын төзинде мындагы жылыгган карындажынын сөөгн жатканын таап алды. Сүрекей комыдап, ыйлап, куйругын жайкап, кыйгырган ла кыйгырган. Же карындажы кайдан туратан.

— Кү-күүк! Кү-күүк! — деп ыйлап, бойын аданган. Карындажы үн бербесте, жаңы билинип, эбире учуп, жарлаган. — «Как тыт! Көк сөөк! Көк сүт! Кү-күүк — деп. Айдарда мынызы мынайда айтканы эмтир: как тыттын төзинде карындаштын жаңыс ла көк куу сөөгн жадып жат. Ол энезинин көк сүдин жетире эмбей жүрген. Энези эрте жада калган. Эмди уулы көк сүт эмер тужында база жада калды деп. Күүкти уксан деп.

Анайып күүк деп куш жастын учына жетире эткен. Бойы кичинек те болзо, үнинин өткүни коркыш. Чек талайдын шуулты, ыраакка угулып жаңыланат. Онон ло бери улус кажы ла жаста күүктин үнин элден озо угарга тургулаар. Кем озо уккан, уткып, кыйгырар: «Эзен, эзен, күүк! Эзенде мынан эрте кел!» — деп.

Жастын чечектү, жап-жажыл өйинде күүктин үни жынкылдап турар.

— Кожондо, кожондо! Жаагы талбас алтын күүк! — ончо улус күүнзейт.

— Талбынар куштар ортодо талдама үндү алтын күүк! — баштапкы үлгерчи сөстөр табат.

— Учар куштар ортодо узада эдер алтын күүк! — деп, экинчи үлгерчи жөмөйт.

— Жаш агаштын бұрин жайылта эткен алтын күүк! — үчинчизи оморкодулу айдат.

Албаты оны мактап, кожондор чүмдейт. Табыш-какка кийдирет. «Бойы жудрукча, үни талайча» — деп. Онон жастын бир айын «күүк ай» деп адагандар.

Чын, күүктин үни, кожонгы жараш. Ол жасты, онын өйин мактайт. Күүк келзе ле, агаштардан, жыраалардан бұр жайылат. Тууларда сүүнчилү. Күүк жайымда, кожонгы ачык-жарык.

БАЖАЛЫҚТАР

Уулчактын пөтүк атту жорыктаганы	3
Өчпөгөн от	11
Алтыннан да баалу	18
Ак такаа ла кара күчүк	22
Кискечек	25
Самутай ла Желечи	30
Комыстын күүзи	36
Недег де артык сый	42
Заурия	53
Өйинде айткан алкыш	67
Адазынын эткен чаназы	73
Кышкы чечектин жыды	77
Сары чечек	86
Тарык угынаг баштапкы аңчы	91
Кök-Теке (миф-чөрчök)	101
Улу жайык ла улу соок (миф-чөрчök)	103
Күүктин кожоны (чөрчök)	105

Шинжин Таныспай (Иван) Баксурович
ЗАРЯ ВЕСЕННИХ ЦВЕТОВ

Рассказы, сказки

На алтайском языке

Рецензент Телесов К. Ч.

Художник Чукуев В. П.

Редактор Боделукова Н. Я.

Художественный редактор Ортогулова В. П.

Технический редактор Манышева Е. К.

Корректор Патагашева Л. А.

ИБ № 3155

Сдано в набор 27. 03. 90. Подписано в печать 26. 05. 90.
АН 07129. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага типографская
№ 2. Гарнитура школьная. Высокая печать. Усл. п. л.
5,88+0,29 фorz. Уч.-изд. л. 5,27+0,35 фorz. Тираж 1000 экз.
Заказ 1538. Цена 50 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного изда-
тельства, 659700. г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

